

Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
beraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal
veil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
eraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal

Liberaal Grenzen van Europa

veil Liberaal Reveil Liberaal Reveil Li
aal Reveil Liberaal Reveil Liberaal Re

Bevolkingspolitiek

il Liberaal Reveil Liberaal Reveil Libe
raal Reveil Liberaal Reveil Liberaal R

Links en de oorlog

Liberaal Reveil Liberaal Reveil Liber
Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil

INHOUDSOPGAVE

Column

Europa: ratio of emotie?

Sammy van Tuyll

203

Kortom

Europees landbouwbeleid: verder hervormen

Henk van Ginkel en Ad Leijten

Gemeenschappelijk Europees landbouwbeleid

Dirk Barlagen

205-208

De liberale grenzen van Europa

Frits Bolkestein

209

De positie van Nederland in Europa en de wereld

Anton van Schijdel

213

Het demografische probleem

Bernard van Praag en Jan Lambooy

221

Hobbes en Locke

Marco Kreuger

228

Links en de oorlog

Olaf Merk

233

Auteursregister 2003

237

LIBERAAL REVEIL IS EEN UITGAVE VAN DE
PROF.MR. B.M. TELDERSSTICHTING

KERNREDACTIE

prof.dr. U. Rosenthal (voorzitter)

E.R.M. Balemans

mw. prof.dr. H.M. Dupuis

drs. H.H.J. Labohm

drs. P.G.C. van Schie

mr.drs. S.E. van Tuyll van Serooskerken

drs. M. van de Velde (eindredacteur)

ALGEMENE REDACTIE

prof.mr.dr. P.B. Cliteur

drs. D.J.D. Dees

mw. drs. M. Molenaar

T.P. Monkhorst

dr. M. Visser

prof. H.J.L. Vonhoff

dr. T. Zwart

BESTUUR

mw.mr. L.J. Griffith (voorzitter)

mr. J.H.C. van Zanen (penningmeester/secretaris)

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951

e-mail: vandevelde@teldersstichting.nl

website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948

fax: 070-3631951

info@teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (6 nummers) bedraagt
€ 27,23 per jaar. Voor jongeren onder de 27 jaar
is de prijs € 18,15. Losse nummers kosten € 4,30.
Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij
het abonnement vóór 1 december bij
de abonnementenadministratie is opgezegd.

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIETARIEVEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

AUTEURSRECHTEN

De auteursrechten liggen bij de uitgever

ISSN 0167-0883

EUROPA: RATIO OF EMOTIE?

SAMMY VAN TUYLL

Weet u hoeveel provincies Nederland telt? Waarschijnlijk wel. Ik verwacht dat de meeste, nee, dat alle lezers van *Liberaal Reveil* dat weten. Het goede antwoord is twaalf. En weet u uit hoeveel lidstaten de Europese Unie bestaat en hoeveel nieuwe lidstaten er op 1 mei 2004 bijkomen? Een lastigere vraag, met als juiste antwoord vijftien respectievelijk tien. De laatste vraag lijkt op het eerste gezicht misschien minder belangrijk te zijn voor de Nederlandse politiek en de Nederlandse bestuurlijke verhoudingen. Maar zij is het wel. Zij is met name van belang om een oordeel te kunnen vormen over onze toekomstige invloed in de Europese Unie.

De Volkskrant publiceerde op zaterdag 6 december op de voorpagina een onthullend resultaat van een enquête onder Tweede-Kamerleden. Het blijkt dat een derde van de Tweede-Kamerleden niet weet hoeveel landen er bijkomen. En de omvang van de Europese Commissie is bij ruim twee derde van de Kamerleden onbekend. De meeste Nederlanders zullen dat ook niet weten. In dat opzicht zijn onze Tweede-Kamerleden echte volksvertegenwoordigers. Maar zij worden wel geacht met enig inzicht het beleid van de regering te kunnen controleren. Geen wonder dat de Tweede Kamer een standpunt inneemt dat uiteindelijk schadelijk is voor de invloed van de Nederlandse burgers op het Europees beleid. De Kamer heeft de regering immers gevraagd in de onderhandelingen over het nieuwe verdrag – de Europese Grondwet – te bepleiten dat iedere lidstaat een ‘eigen’ Commissaris mag benoemen. Op het eerste gezicht lijkt dat misschien aantrekkelijk. Maar wie Europa kent, zal beseffen dat dit de positie van de Europese Commissie ten opzichte van de Raad verder zal verzwakken. En in de Raad zullen de grotere lidstaten het voor het zeggen hebben. En op termijn is de oplossing die de Kamer voor-

staat zeker niet houdbaar. Het valt immers niet te verdedigen dat Malta met evenveel inwoners als de stad Utrecht binnen de Commissie een even grote invloed heeft als Frankrijk of Duitsland.

Europa is in wezen een liberaal project. Dankzij de Europese eenwording zijn de handelsbarrières binnen Europa verdwenen en zijn de economieën van de lidstaten sterk geïntegreerd. Ook zijn onder invloed van de Europese Unie de economieën meer marktconform geworden. Nederland heeft als open economie veel baat gehad bij de Europese integratie. Zonder de Europese Unie zouden wij niet zo'n grote welvaart hebben. Ook hier blijkt dat liberale uitgangspunten goed zijn voor Europa en voor Nederland. Wat niet liberaal is, is echter het besluitvormingsproces. Het besluitvormingsproces in Europa is ondoorzichtig en bureaucratisch, ondanks de toenemende invloed van het Europees Parlement. Dat maakt dat de burgers een negatief sentiment over Europa hebben. Als gevolg van de uitbreiding zal dat alleen maar toenemen. Als gevolg van de uitbreiding zal de invloed van de kleinere lidstaten afnemen. Als er niets verandert, sterven wij af op een directorium van de grote lidstaten. Dat geldt voor de verhoudingen onder het nu van kracht zijnde Verdrag van Nice. Dat geldt ook voor de verhoudingen in de voorliggende ontwerp-Grondwet.

Liberalen zouden hier een duidelijk antwoord op moeten hebben. Wij zouden verder moeten werken aan een liberaal Europa. Dat betekent dat wij niet te veel macht aan Europa moeten afstaan. Maar dat betekent ook dat die macht die de Europese Unie heeft op democratische wijze gecontroleerd moet worden. Een Europa waarin de ingezetenen van alle landen even veel te vertellen hebben. Waarin de stem van een Duitser even zwaar weegt als die van een Nederlander of een Luxemburger.

Maar dat vergt een visie, een visie op de democratie, een visie op het besluitvormingsproces, een visie op de institutionele verhoudingen.

Sommigen zullen betogen dat zaken als institutionele verhoudingen de burgers niet interesseren. Dat de burgers dat maar saai vinden. Dat is een misvatting. Institutionele verhoudingen gaan over de verdeling van de macht. Over de invloed die wij kunnen uitoefenen. Zolang alles goed gaat, is het saai en zal het niemand iets kunnen schelen. Dat geldt voor ieder maatschappelijk en politiek onderwerp, van de inenting van koeien tot aan de budgettering van ziekenhuizen en de liberalisering van het spoor. Maar zodra het misgaat en er ontevredenheid ontstaat, krijgt het onderwerp grote belangstelling. Dat zie je nu al gebeuren als blijkt dat de grote lidstaten vooroverleg plegen. De verontwaardiging in de Nederlandse pers is dan groot. Maar als wij niets doen, moeten wij ons erop voorbereiden dat in de toekomst bijna alle besluiten door een groep grote lidstaten zullen worden voorgekookt. Daarom is het zo van belang om daar nu al over na te denken en zorg te dragen dat Europa democratisch wordt, opdat Nederlanders invloed blijven behouden.

Maar om dit te bereiken moeten twee tegenstellingen overbrugd worden. De eerste is die tussen ratio en emotie. Een rationele analyse van de ontwikkelingen op middellange termijn – bijvoorbeeld tien jaar – laat zien dat het in ons belang is om met kracht te streven naar een democratisch en liberaal Europa. Een Europa waarin over wetgeving besloten wordt door het Europees Parlement en waarin de Europese Commissie politiek verantwoording schuldig is aan het Parlement. Waarin de samenstelling van de Europese Commissie door de politieke verhoudingen bepaald wordt en de nationaliteit van de Commissarissen niet ter zake doet. Dat is de ratio. Emotioneel is de reactie anders. Dan vinden wij het belangrijk dat de Raad beslist, omdat daar in ieder geval

een Nederlandse minister aan tafel zit – ook al is zijn invloed gering – en dat wij een ‘eigen’ Commissaris hebben. De emotionele reactie is begrijpelijk, maar leidt op termijn nergens toe.

De tweede is de belangentegenstelling die bestaat tussen de Haagse ambtenaren en politici en de rest van Nederland. Haagse ambtenaren en politici hebben er belang bij om te doen alsof zij nog wezenlijke invloed hebben. Het is veel te leuk om af en toe naar Brussel af te reizen voor een vergadering, daar met collega's te praten en mee te mogen stemmen over wetgeving, ook al is de daadwerkelijke invloed vrijwel nihil. Veel besluitvorming in Europa wordt dan ook ongecontroleerd door ambtenaren afgedaan. De Nederlandse burgers daarentegen hebben meer belang bij een open en democratisch besluitvormingsproces. De belangentegenstelling tussen de Haagse vierkante kilometer en de rest van het land merk je ook als je met geïnteresseerde kiezers praat. Dan blijkt dat er buiten de Haagse vierkante kilometer veel meer begrip is voor een democratisch, liberaal Europa.

Het is vanwege die laatste tegenstelling goed dat besloten is een referendum te houden over de Europese Grondwet. Niet alleen omdat er geen tussentijdse verkiezingen worden gehouden, zoals bij een Nederlandse grondwetswijziging. Maar vooral ook vanwege de belangentegenstelling die er in dit geval bestaat tussen de Haagse vierkante kilometer en de rest van het land. Het argument dat Europa te ingewikkeld is voor de gemiddelde kiezer om te begrijpen, geldt helaas ook voor ons parlement. Dat blijkt ook uit de enquête van *de Volkskrant*. Maar wanneer wij het uitsluitend aan het parlement zouden overlaten om zich over de Europese Grondwet uit te spreken, zou dat hetzelfde zijn als aan de kalkoenen vragen of zij voor kerstmis zijn. Die uitslag staat bij voorbaat vast.

Mr. drs. S.E. van Tuyl van Serooskerken is lid van de kernredactie van Liberaal Reveil.

KORTOM

EUROPEES LANDBOUW - BELEID: VERDER HERVORMEN

HENK VAN GINKEL EN AD LEIJTEN

In de uitgave van Liberaal Reveil van augustus 2003 is een bijdrage opgenomen van Edwin van de Haar met als boodschap: 'De VVD moet het Europees Landbouwbeleid duidelijk verwerpen'. Met deze bijdrage reageerde hij op het artikel van beide ondergetekenden in Liberaal Reveil van april 2003: 'Pleidooi voor een genuanceerde liberale benadering van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) van de Europese Unie'. Onzes inziens zijn enkele redenen aanwezig om het oordeel van Edwin van de Haar niet over te nemen. Wel moet het GLB op voortvarende wijze verder worden hervormd.

Uitgangspunt is dat landbouwbeleid noodzakelijk blijft voor de voedselzekerheid. Dit geldt voor ontwikkelde landen en in nog grotere mate voor ontwikkelingslanden. Deze noodzaak wordt veroorzaakt door de verreikende invloeden van een tweetal omstandigheden: (a) de onzekerheid over de omvang van het aanbod van agrarische producten ten gevolge van onvoorspelbare wisselingen van het weer, zoals in dit jaar de droogte van de zomer, alsmede door onverwachte uitbraken van besmettelijke dier- en plantenziekten, en (b) het ontbreken van eerlijke concurrentieverhoudingen op de wereldmarkten voor land- en tuinbouwproducten en van zicht op spoedige verandering in deze grote handicap bij de verhandeling van agrarische producten.

Sedert het begin van de jaren negentig is er een gestaag proces gaande met ingrijpende hervormingen van het GLB. In etappes hebben omschakelingen plaatsgevonden door middel van de afbouw van prijssteun en gedeeltelijke compensatie hiervoor met productiesteun, en de beperking van de productiesteun en omschakeling naar inkomenssteun, ontkoppeld

van de productieomvang en gebonden aan het voldoen aan productievoorwaarden.

De besluiten van juni 2003 inzake GLB-hervorming, de derde hervorming in nauwelijks tien jaar tijd, beogen:

- de toepassing van minder handelsversturende inkomenssteun, in vergelijking met productiesteun en met prijssteun;*
- het verkrijgen van een meer concurrerende agrarische productie in de Europese Unie, ten gunste van de consument, het bereiken van meer zorg voor plattelandsontwikkeling, en het afremmen van de kosten die gemoeid zijn met het GLB;*
- de beperking van de EU-productie en hiermede meer markttoegang voor importen van voedsel, bloemen en planten van de productie in derde landen.*

Deze derde GLB-hervorming heeft ook een belangrijk internationaal aspect in zich. En dat betreft de lopende WTO-onderhandelingen (Wereldhandelsorganisatie) in het kader van de Doha- of ontwikkelingsronde. De Europese Unie staat hiermede veel sterker om ook andere WTO-leden, zoals Canada, Japan en vooral de Verenigde Staten, ertoe te bewegen om eveneens over te gaan tot aanpassingen van hun protectionistische landbouwbeleid. Op basis hiervan heeft de Europese Unie samen met de Verenigde Staten in augustus jongstleden een raamwerk over landbouw gepresenteerd om het vastgelopen WTO-overleg weer in beweging te krijgen. Vervolgens vond in september de vijfde ministersconferentie van de WTO plaats te Cancún (Mexico). Bij dat topperleg was er zelfs zicht op nieuwe WTO-afspraken over verdere liberalisatie voor verhandeling van agrarische producten. Echter, dit beraad in Cancún werd een fiasco over een andere kwestie. Arme en rijke landen konden namelijk geen oplossing bereiken in het hoogopgelopen conflict over

toevoeging aan de WTO-agenda van nieuwe onderwerpen, zoals investeringen, mededinging en openbare aanbestedingen.

Naast de in het voorgaande genoemde omschakelingen van het GLB verdient een ander, aansluitend onderwerp nadere aandacht. Dat gaat over importen in de Europese Unie van producten uit de minst ontwikkelde landen (MOL). Tijdens de jaren negentig heeft de Europese Unie zich ontwikkeld tot de grootste importeur van agrarische producten. In februari 2001 aanvaardde de EU-ministerraad het voorstel van de Europese Commissie aangeduid met EBA: *everything but arms*. Ingevolge EBA hebben de 48 MOL in de wereld vrije toegang voor leveranties in de Europese Unie van al hun producten, uitgezonderd wapens. Voor de MOL wordt het heel belangrijk dat andere WTO-leden deze EU-benadering met markttoegang spoedig overnemen.

De ernstige moeilijkheden die MOL ondervinden van lage prijzen op de wereldmarkt voor onverwerkte katoen en voor ruwe suiker, duiden onder meer op de noodzaak van nog verdere hervormingen van het GLB. Daartoe valt te wijzen op de recent gepubliceerde voorstellen van de Europese Commissie betreffende ingrijpende wijzigingen in de EU-marktordeningen voor katoen, suiker en andere zuidelijke producten, zoals olijfolie en tabak. Met deze nieuwe voorstellen beoogt de Europese Commissie, primair, te zorgen voor verdere omschakeling van productiesteun naar de eerdergenoemde inkomenssteun, ontkoppeld van de productieomvang en gebonden aan productievoorwaarden. Die productievoorwaarden houden de zorg in voor ecologisch duurzame land- en tuinbouw.

Het wachten is op het positief advies over deze verdere GLB-hervorming van het Europees Parlement en acceptatie door de EU-ministerraad. Daarna wordt het mogelijk om andere (rijke) WTO-leden, zoals Japan en de Verenigde Staten, ertoe aan te zetten om eveneens hun steun te verminderen voor de teelt van katoen en suiker.

H. van Ginkel werkt in de sierteeltsector. A. Leijten is voormalig secretaris van de veehandelsorganisaties en voormalig redacteur van *Vee en vlees*. Dit artikel schreven zij op persoonlijke titel.

GEMEENSCHAPPELIJK EUROPEES LANDBOUW- BELEID

DIRK BARLAGEN

Onlangs werd het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) in dit blad afgekraakt (Liberaal Reveil, augustus 2003, p. 128 e.v.). Deze kritiek komt kennelijk voort uit onwetendheid. Gepleit werd voor afschaffing van het GLB en dus voor vrijhandel. Maar zo eenvoudig gaat dat niet. Wegens de wereldwijde overproductie zou vrijhandel alleen maar leiden tot een veldslag zonder winnaars.¹ Een voortdurende landbouwcrisis, waar niemand gelukkig mee zou zijn.

De reden waarom overal in de wereld landbouwbeleid werd ingevoerd is gelegen in het algemeen belang van voedselvoorziening en behoud van het landschap enerzijds, en het niet functioneren op macroniveau van het prijsmechanisme anderzijds. Dit laatste behoeft toelichting.

Het prijsmechanisme is pas werkzaam als het in de markt de aangeboden en gevraagde hoeveelheden naar elkaar toe kan brengen. Zoals bekend is dit met de basislandbouwproducten – alles wat op en in de grond groeit – niet het geval. Voor wat de vraag betreft: het prijsniveau van basislandbouwproducten is thans zó laag, en het aandeel in de winkelprijs zó gering, dat vergroting van de totale vraag niet tot stand komt bij verdergaande prijsverlaging.

Ook wat het aanbod betreft vindt er geen aanpassing plaats. Dit wordt veroorzaakt door veel factoren waarvan de belangrijkste wel is het feit dat de productiefactor grond voortdurend wordt onderhouden en niet vervangen. Er is dus geen herinvesteringsmoment in de grondgebonden landbouwproductie waarop men zou kunnen besluiten de productie te staken, c.q. niet weer op te starten.² Daardoor past zich de omvang van de wereldproductie niet geleidelijk aan bij prijsverlaging. Deze gaat door, totdat er zulke grote gaten dreigen te vallen in de productie dat toch weer wordt ingegrepen met landbouwbeleid. De verschillen in kostprijs en financiële weerstand zijn zó gering en willekeurig verdeeld naar land en regio dat het resultaat van een wereldwijde landbouwcrisis voor niemand aanvaardbaar is. De enige uitweg uit de crisis zou zijn dat landbouwgrond spontaan zou worden braakgelegd, maar de crisis moet wel buitengewoon diep en langdurig zijn voordat dit gebeurt, want er zal steeds iemand zijn die hoopt op

betere tijden en de grond opkoopt en in productie houdt. Vermindering van de opbrengst per hectare als reactie op lage marktprijzen is voor de boer niet zinvol, omdat de laagste kostprijs per eenheid product wordt bereikt bij optimale verzorging van het gewas. Dus ook langs die weg vindt er onvoldoende vermindering van het aanbod bij dalende prijzen plaats.

In de landbouw is overproductie bij het ontbreken van specifieke maatregelen onvermijdelijk, omdat de productie per hectare, door verbetering van de landbouwmethoden, relatief sneller stijgt dan de groei van de wereldbevolking. Daardoor is er sinds het einde van de negentiende eeuw een voortdurende landbouwcrisis, onderbroken door de beide wereldoorlogen.

Sommige deskundigen voorzien dat binnenkort deze balans zal omslaan doordat de stijging van de productiviteit in de landbouw zal afnemen. Gezien de inelasticiteit van de vraag is het duidelijk dat dan de marktprijzen zullen exploderen. In dit licht bezien is het afschaffen van het GLB niet verstandig. Landbouwbeleid is gewenst en noodzakelijk, maar het huidige GLB kan sterk worden verbeterd als het zich volledig zou richten op de oorzaak van de lage marktprijzen, waardoor prijs- en/of inkomenssteun onontbeerlijk is, zelfs voor een land als de Verenigde Staten. Die oorzaak is hiervoor duidelijk aangegeven: het marktmechanisme is niet in staat de oppervlakte cultuurgrond-in-gebruik soepel aan te passen aan de behoefte van de markt. Hier ligt dus een taak voor de overheden in de rijke landen. Zij moeten braakleggingsprogramma's op elkaar afstemmen zodat markten in evenwicht kunnen komen. Vanwege de instabiele prijsvorming is het tevens gewenst enige strategische voorraad in reserve te houden waarmee de prijs van enkele basisproducten kan worden gestabiliseerd.

Helemaal niet ingewikkeld. Zowel de Verenigde Staten als de Europese Unie hebben reeds ruime ervaring met braaklegging, alleen het inzicht dat men ten behoeve van de ontwikkelingslanden inschikkelijk moet zijn op de wereldmarkt, ontbreekt. En, productiebeperking druipt in tegen de mentaliteit van de ondernemers.

De voordelen van de voorgestelde politiek zijn tweeledig: sterke vereenvoudiging van de landbouwpolitiek door het overbodig worden van alle landbouwsubsidies en productiequota, en versterking van de landbouw in ontwikkelingslanden. Daar alle landbouwprijzen zich oriënteren op de graanprijs, zou waarschijnlijk voor ons doel kunnen worden volstaan met het

stabiliseren van de graanprijs op kostendekkend niveau.³ (Door variërende braaklegging van landbouwgrond en richtprijzen bij aan- en verkoop van strategische voorraden, zie hiervoor.) Men zou dan de samenwerking op de graanmarkt kunnen vergelijken met die op de oliemarkt. Zo goed als de OPEC heeft gefunctioneerd zou ook een Graan Productie Overleg (GPO) kunnen functioneren.

Laten wij ons daar voor inzetten.

NOTEN

- 1 Sommigen zien de causaliteit omgekeerd. Overproductie in de landbouw is juist het gevolg van het ontbreken van vrijhandel. En daarom zou herstel van vrijhandel een goede optie zijn. Dit is echter een misvatting. De overproductie ontstond vrijwel gelijktijdig met het ontstaan van de wereldmarkt, eind negentiende eeuw, in een situatie van vrijhandel, door een schoksgewijze uitbreiding van de productie in de Verenigde Staten en de verbeterde transportmogelijkheden. Pas toen de landbouwcrisis bleef voortduren en onhoudbaar werd, werd in de jaren dertig landbouwsteun gegeven. En deze landbouwsteun duurt voort tot op de dag van vandaag. De overproductie is dus ontstaan door technologie en werd pas veel later gevolgd door het loslaten van de vrijhandel. De technologische ontwikkeling ging daarna door en hield zodoende de overproductie in stand. De oppervlakte cultuurgrond bleef min of meer constant, maar de opbrengst per hectare groeide gestaag; sneller dan de koopkrachtige vraag. De vraag is of het niet beter zou zijn geweest niet in te grijpen met landbouwsteun. Afgezien van de sociale ellende en de radicalisering die daarvan het gevolg zou zijn, zou de productiviteit in de landbouw drastisch zijn achtergebleven. Dus een achterlijke landbouw en een verpauperd platteland. Inderdaad minder productie, maar wel tegen een hogere (kost-)prijs.
- 2 Een herinvesteringsmoment is er bijvoorbeeld wel in de tuinbouw als de kassen economisch en/of technisch zijn versleten. Bij een voortdurende overproductie en de daarbij horende lage prijzen, is het op dat moment mogelijk te besluiten om te stoppen, zonder waardevol bezit achter te laten. Maar landbouwgrond wordt bij goed ondernemerschap, ook in moeilijke tijden, zo goed mogelijk in conditie gehouden, waardoor bij stoppen dit kapitaal achterblijft, bij gebrek aan alternatieve aanwending die geld oplevert.

In dit opzicht is de grondgebonden landbouw uniek in de wereld.

- 3 *Een grondgebruiker gaat bij het opstellen van zijn bouwplan alle mogelijkheden na. Hij berekent voor elk gewas een te verwachten opbrengst en trekt de directe kosten af. Wat resteert is het te verwachten gewassaldo per hectare. Over het algemeen kiest men voor het gewas met het hoogste saldo, waardoor het aanbod zo toeneemt, en het saldo zal dalen door de prijsdaling, dat alle saldi op*

gelijk niveau komen. Daar graan overal kan groeien waar ook andere gewassen een alternatief zijn, en graan veruit het grootste product is in het geheel, en bovendien het goedkoopste gewas per hectare, wordt het gewassaldo van graan de basis waarnaar andere gewassaldi zich richten.

Drs. D.T. Barlagen was akkerbouwer en was lid van de VVD-partijcommissie Landbouw.

DE LIBERALE GRENZEN VAN EUROPA

FRITS BOLKESTEIN

In geografisch en beleidsmatig opzicht breidt de Europese Unie zich steeds verder uit, waardoor zij onbestuurbaar en onbetaalbaar dreigt te worden. Het is daarom dringend noodzakelijk paal en perk te stellen aan de uitdijning van de Unie. Juist liberalen, zo stelt de auteur, kunnen helpen grenzen te trekken in Europa.

INLEIDING

Over de liberale grenzen van Europa kan ik beginnen met een onthullend citaat van het langstzittende lid van de Europese Raad, Jean-Claude Juncker. In de ogen van de Luxemburgse premier werken de binnenkamers van Europa als volgt:

‘Wij besluiten iets, leggen het dan in een kamer en wachten enige tijd om te zien wat er gebeurt. Als er geen groot geschreeuw losbreekt en geen opstanden, omdat de meeste mensen niet begrijpen wat is besloten, gaan we stap voor stap door tot er geen weg meer terug is.’

Europa heeft moeite om grenzen aan zichzelf te stellen. Het Europese project dijt uit. Die uitdijning is zowel *beleidsmatig* (daarop doelde Juncker natuurlijk) alsook *geografisch*. Anders gezegd: we doen steeds meer én we worden steeds groter. Het is vooral de combinatie van die beide verschijnselen die onwenselijke resultaten oplevert. De aanstaande uitbreiding met tien of zelfs meer nieuwe lidstaten maakt het des te urgenter ons tot kern-taken van de Europese Unie te beperken. Maar dat is makkelijker gezegd dan gedaan.

In mijn verhaal wil ik daarom laten zien hoe juist *liberalen* kunnen helpen om *grenzen* te trekken in Europa, grenzen zowel in de ruimte als in het beleid. Mijn leidraad daarbij is de Franse uitdrukking: *‘Qui trop embrasse, mal étreint.’* Of in het Nederlands: ‘Wie te veel omarmt, kan niet krachtig omhelzen.’

GEOGRAFISCHE GRENZEN

Eerst de geografische grenzen van Europa. De groei van Europa – van de Oude Zes naar negen, tien, twaalf, vijftien en binnenkort vijftientig lidstaten – is op zich een wenselijke ontwikkeling. Burgers en bedrijfsleven zijn erbij gebaat dat de ruimte waarin goederen, personen en kapitaal vrij kunnen bewegen, groter wordt. Zeker voor een liberale economie als de Nederlandse is dat nuttig. Tegelijk vergroot de integratie de Europese uitstraling naar buiten. Als handelsblok zijn we sterker met vijftien dan met zes.

Maar deze Europese *binnen*-markt vereist ook *buiten*-grenzen. Hier heeft Europa een probleem. Volgens kinderpsychologen ben je pas individu als je weet waar het ‘ik’ ophoudt en de ‘ander’ begint. ‘Dát is de tafel, dit is mijn been.’ Europa stoot zich nog vaak aan dit verschil tussen binnen en buiten. Politici waren zo druk met het afbreken van de economische binnengrenzen dat ze het belang van politieke buitengrenzen uit het oog verloren. Intellectuelen zongen de lof van de universaliteit en scholden op ‘Fort Europa’. Het resultaat dreigt een ‘Europa zonder grenzen’ te worden, een economisch ideaal, een politieke misser. Grenzen bestaan.

De aanstaande oostelijke uitbreiding is een historische en morele plicht. Tegelijk is men er bevreesd voor. Commissievoorzitter Romano Prodi wil voor alles vermijden dat wij een ‘nieuw IJzeren Gordijn creëren’ tussen landen die wel en landen die geen lid van de Europese Unie zijn. Vanwege dit voorbarige schuldgevoel wordt aan aanstaande buurlanden, zoals Moldavië of Wit-Rusland, nu al van alles beloofd. Op eigen houtje probeert Silvio Berlusconi zelfs de Russische president Vladimir Poetin met de belofte van EU-lidmaatschap te paaien. Dat is onverstandig. Wij moeten ons niet schamen voor onze grenzen. Europa moet geen verwachtingen scheppen die het

niet wil waarmaken. Buitenlandse politiek is niet zozeer een zaak van aardig zijn voor anderen als wel van belangenbehartiging.

De situatie met Turkije is helder: na meer dan dertig jaar Turks wachtkamerschap heeft de Europese top van Helsinki, eind 1999, besloten dat het land kandidaat-lid is. Daar is toen wel drie minuten over gesproken. Eind vorig jaar zeiden de regeringsleiders dat nog geen datum voor toetreding kon worden genoemd omdat Turkije tot op heden niet aan de politieke en economische voorwaarden voldoet. De Europese Raad heeft toen aan de Commissie gevraagd in de tweede helft van 2004 met een adviesdatum te komen. Dat was heel dapper van de leiders van Europa. Over die datum wordt dan besloten op de Europese top die gehouden wordt onder voorzitterschap van Nederland, in december 2004. Voor de Nederlandse regeringspartijen ligt hier een grote en moeilijke verantwoordelijkheid.

Terug naar de geografische afbakening. In zuidelijke richting trekt de Middellandse Zee een goede grens tussen Europa en Afrika. In oostelijke richting hebben we een geopolitieke behoefte aan een *bufferzone* tussen de Europese Unie en Rusland, met staten die noch bij de ene noch bij de andere macht behoren (zoals Oekraïne of Wit-Rusland). Evenzo zouden we in zuidoostelijke richting wellicht behoefte hebben aan een buffer, lidstaat of niet, tussen enerzijds de Europese Unie en anderzijds landen als Syrië, Iran en Irak.

Laatste punt: bij Europese grenzen hoort ook een Europese grenspolitiek. Ik vind het niet vreemd dat er Europese regels komen voor asielbeleid: wie laten we wel en niet binnen. En ik sta ook open voor een Europese grenspolitie. Als gezegd: wil het liberale project van de Europese binnenmarkt functioneren, dan moeten we stevige buitengrenzen hebben. De grens van Polen of de Baltische staten met Rusland moet daarvoor goed worden bewaakt en geen gatenkaas voor smokkelaars zijn. Mijns inziens is het billijk dat lidstaten die dankzij de Europese eenwording minder douanekosten hebben, een bijdrage leveren aan de bewaking van een *gemeenschappelijke buitengrenzen*.

Daarmee kom ik op mijn tweede onderwerp: de beleidsmatige grenzen van Europa.

BELEIDSMATIGE GRENZEN

In tegenstelling tot de meeste natiestaten, gegroeid uit geschiedenis en gevoel, is de Europese Gemeenschap opgericht om bepaalde doelen te bereiken. Het gaat steeds om die doelen, minder om Europa zelf. De doelen van de *pères fondateurs* uit de jaren vijftig waren drieërlei: het voorkomen van een nieuwe oorlog tussen Frankrijk en Duitsland, het weerstand bieden aan de Sovjet-Unie, en de wederopbouw van Europa. Vijftig jaar later zijn die doelen bereikt: anno 2003 hoeven wij geen Frans-Duitse oorlog te vrezen, is de Sovjet-Unie uiteengevallen en is de welvaart onvoorstelbaar gestegen. De Europese Unie is dus spectaculair succesvol gebleken.

Kunnen we de Europese Unie nu opheffen? Zeker niet. Maar we moeten ons wel afvragen wat de doelstellingen van Europa nú zouden kunnen zijn. Ik zou de drie voornaamste willen noemen: (1) het verhogen van de welvaart – dat blijft van belang; (2) het scheppen van de juiste juridische, sociale en milieuraandvoorwaarden daarvoor; (3) het leveren van een constructieve bijdrage aan de wereld om ons heen.

Men kan dan criteria formuleren voor de kerntaken van de Europese Unie. Naar mijn idee zijn dat er eveneens drie: (1) het wegnemen van belemmeringen voor het onderlinge economische verkeer; (2) het aanpakken van grensoverschrijdende problemen; (3) het benutten van schaalvoordelen. Dat zijn de drie soorten redenen voor het overdragen van nationale taken aan de Europese Unie. Met hulp van deze criteria kan men grenzen trekken in het beleid dat Europa maakt.

In grote stappen wil ik zes *beleidsterreinen langslopen*. Ten eerste het economische beleid. Het project van de Interne Markt voldoet bij uitstek aan de criteria voor wat Europa moet doen – en blijven doen, want de Interne Markt vereist voortdurend onderhoud. Het betreft in de kern een dereguleringsoperatie, met gedeeltelijke herregulering op Europees niveau. Het vrije verkeer van goederen, diensten en kapitaal heeft een enorme impuls aan de nationale economieën gegeven. Maar dat betekent niet dat we ook de economische politiek moeten integreren. Aan centrale '*gouvernance économique*' is geen behoefte. De regels van het Stabiliteitspact zijn duidelijk. Daarbinnen kan elke overheid doen wat ze wil.

Op het gebied van sociaal beleid, ten tweede, zijn

slechts beperkte schaalvoordelen te behalen. Waarom zou wetgeving voor kinderopvang op Europees niveau moeten plaatshebben? Men hoort wel eens dat bij niet-geharmoniseerde wetgeving er *social dumping* zou optreden. Ik geloof daar niet in. Sommige bedrijven trekken inderdaad naar lagelonenlanden, andere kiezen voor goede infrastructuur en onderwijsniveau. Het comparatieve voordeel van minder welvarende landen bestaat uit hun lagere arbeidskosten. Wie zulke kosten wil verhogen, remt de economische ontwikkeling van zulke landen.

Dan het cohesie- en structuurfondsenbeleid. Aan deze interne ontwikkelingshulp voor arme regio's, waar zij zelf het recht van veto over hebben, gaat bijna een derde van het Uniebudget op (30 miljard euro). Men beweert dat de vrije markt slecht is voor de armste regio's en deze daarom extra steun behoeven. Maar uit de feiten blijkt dat de economische groei in Portugal en Spanje al groter was dan in de rest van Europa nog voor de structuurfondsen toestroomden. Buitenlandse investeerders werden aangetrokken door de lage lonen en door het nakende lidmaatschap van de Europese Unie. Ook een recent rapport van een hoogleraar uit Stockholm (de liberaal Daniel Tarschys), twee weken geleden in Brussel gepresenteerd, bevestigt weer dat het uiteindelijk de markt is die de regionale cohesie bevordert, nauwelijks het beleid. Extra probleem is dat meer dan de helft van die structuur- en cohesiefondsen terecht komt in landen die nettobetaler zijn. Die kunnen beter zelf bepalen hoe ze hun geld uitgeven. Rondpompen van geld door Europa is ondoelmatig.

Het verhaal van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) is dubbel. Vermindering ervan zou veel economische obstakels wegnemen en voor lagere prijzen zorgen. Eveneens zou toegang voor derdewereldlanden tot onze voedselmarkt een grotere bijdrage aan hun welvaart kunnen leveren dan onze ontwikkelingshulp en had het echec van de laatste ronde van de Wereldhandelsorganisatie in Cancún daarmee misschien kunnen worden voorkomen. Anderzijds betreft het GLB elementaire voedselvoorziening en landschapsbeheer, waarvoor een gezamenlijke zorg verdedigbaar is. Maar over deze netelige kwestie, goed voor bijna 50 miljard euro, komt u vandaag nog te spreken.

Beleid op het gebied van Justitie en Binnenlandse Zaken kwam al even ter sprake. Aangezien de gemeenschappelijke markt onbelemmerd verkeer van personen en goederen betekent, ligt het voor de hand dat elementen van rechtshandhaving en politieel toezicht gemeenschappelijk worden georganiseerd. Dit geldt zeker voor de bestrijding van grensoverschrijdende criminaliteit en het beleid inzake toelating van vreemdelingen. Ook de zo-even genoemde gemeenschappelijke grensbewaking valt hieronder.

Over het Gemeenschappelijke Buitenlands Beleid wil ik kort zijn. In theorie zijn hier immense schaalvoordelen te behalen. In de praktijk slaagt Europa er alleen in die te verzilveren voor de handelspolitiek. Over een werkelijke Europese buitenlandse politiek moeten we ons niet te veel illusies maken. Daarvoor lopen de visies en de belangen van de verschillende (grote) lidstaten teveel uiteen.

Nu doolt er sinds tien jaar in het Europese debat een term rond die de grenzen van het beleid moet bewaken: het is de 'subsidiariteit'. Sinds Maastricht '92 staat in het Verdrag: '*Wanneer de Unie niet exclusief bevoegd is, kan zij slechts optreden indien en voorzover de doelstellingen van het overwogen optreden niet voldoende door de lidstaten worden verwezenlijkt.*' (Art. 5 VEU) Duidelijk genoeg, maar in de praktijk kan men er alle kanten mee op. Bovendien ontbrak het aan een instantie die dit subsidiariteitsbeginsel dwingend kon toetsen. De Europese Commissie en het Europese Parlement maken zelf deel uit van de Brusselse *inner circle* en zijn op dit punt moeilijk tot zelfdiscipline in staat. Zelfs het Europese Hof van Justitie te Luxemburg vindt altijd wel een reden waarom bepaalde wetgeving ondanks ogenschijnlijke inbreuk op het subsidiariteitsbeginsel toch te billijken is en heeft nog nooit een richtlijn of kaderwet om die reden verworpen. Wil subsidiariteit een scherp mes worden, dan zal toetsing van buiten moeten komen.

Hier ligt een van de belangrijkste potentiële winstpunten van de ontwerp-Grondwet die de Europese Conventie van Giscard d'Estaing heeft opgesteld. Daarin krijgen namelijk voor het eerst nationale parlementen een rol bij het toetsen van wetgeving, en wel op het punt van de subsidiariteit. Wanneer de Commissie een wetsvoorstel naar Raad van Ministers en Europees Parlement

stuurt, gaat het tegelijk naar alle nationale parlementen. Als één derde van die parlementen binnen zes weken laat weten het voorstel geen zaak voor Brussel te vinden, is de Commissie verplicht het in heroverweging te nemen. Indien de 25 parlementen, eventueel onder druk van de publieke opinie, deze taak van alarmbel serieus opvatten, zou zich een welkome decentrale kracht kunnen ontwikkelen. Vereiste is dan dat parlementariërs in Dublin, Lisbon, Vilnius, La Valetta (de hoofdstad van Malta), en ook Den Haag waakzaam zijn en zich niet laten verleiden door *gadget-politics* als een richtlijn voor kinderspeelgoed.

CONSTITUTIONELE GRENZEN

Maar de Europese Conventie bracht niet alleen goed nieuws. Ze rammelde ook aan het derde en laatste type grenzen dat ik wil aansnijden: de grenzen van de constitutionele integratie. De Europese Unie is in de ontwerp-Grondwet correct gedefinieerd als een *bond van staten en volkeren*. De spanning tussen die beide wordt echter vaak uit het oog verloren. Hoe verder de integratie van de verzamelde volkeren, des te kleiner het gewicht van de individuele staten. Voor Nederland, in de nieuwe Unie één staat van de 25 met 16 miljoen inwoners op het totaal van 450 miljoen, is dat een punt van belang.

Neem de nieuwe stemverhoudingen in de Raad van Ministers. In plaats van een ingewikkeld puntensysteem is er voortaan een 'dubbele meerderheid': de helft van de lidstaten, die drie vijfde van de bevolking moeten vertegenwoordigen. Dit klinkt als een welkome vereenvoudiging, maar het heeft aanzienlijke gevolgen voor de machtsverhoudingen. Aangezien het gewicht van de bevolking voortaan zwaarder telt, winnen de grote landen fors aan invloed. Vooral Duitsland profiteert, met zijn 80 miljoen inwoners, maar ook Frankrijk, Groot-Brittannië en Italië – en wie weet ooit Turkije (nu 70 miljoen). Overigens profiteren ook beide allerkleinste, Malta en Luxemburg, omdat zij voor de meerderheid der lidstaten nu even zwaar tellen als Duitsland. Nederland behoort bij de netto-verliezers. Ik heb daar in Den Haag niemand over gehoord. Democratisering is een groot goed, maar in de Europese context staat een grotere meeweging van de bevolking haaks op de invloed van de staat Nederland.

Ook in de discussies over de samenstelling van de Europese Commissie verloor de Nederlandse regering

de dubbele aard van de Unie – van staten en volkeren – uit het oog. De Commissie is niet slechts een a-nationaal lichaam dat het algemene belang van het imaginaire ene Europese volk definieert, zoals sommige Haagse eurofederalisten menen. Het is een verzamelpunt van deelbelangen: economische en sociale maar ook nationale. Zolang de Europese Unie geen federale staat is (en wat mij betreft wordt ze dat nooit), is het van vitaal belang dat elke lidstaat een Commissaris met stemrecht heeft. Ik vind het dus onbegrijpelijk dat de Nederlandse regering niet aanwezig was bij het overleg van de kritische kleine landen, op 1 september in Praag, die dit punt bovenaan de agenda van de Intergouvernementele Conferentie (IGC) willen zetten. Nadat de Benelux afgelopen voorjaar de andere kleinere lidstaten heeft opgestookt, laat men ze nu lelijk in de steek, hopen op een schouderklopje van Stabiteitspact-schenders Chirac en Schröder... Gelukkig begrijpen anderen beter hoe de wind waait en kan de zaak tijdens de IGC nog worden rechtgezet. Laat ook Nederland zich daarvoor inspannen.

Ook aan de constitutionele integratie moeten grenzen gesteld worden. Dat is beter voor Nederland. Maar het is ook beter voor de vrijheid: juist liberalen zouden – de lessen van Locke en Tocqueville indachtig – moeten pleiten voor een spel van macht en tegenmacht, tussen centrum en delen. Vanuit een liberale opvatting over de staat moet de Europese Unie niet doorgroeien naar een federale staat. Ook daar ligt een liberale grens aan Europa.

CONCLUSIE

De aanstaande uitbreiding van de Unie vereist concentratie op kerntaken. Anders wordt de Unie onbestuurbaar en onbetaalbaar. Liberalen kunnen helpen paal en perk te stellen aan komende geografische uitbreidingen, aan beleidswildgroei en ook aan een te verre gaande constitutionele integratie.

Wij danken veel van onze welvaart aan een 'Europa zonder grenzen'. Dat is economie. Die welvaart te behouden vereist een 'Europa met grenzen'. Dat is politiek – óók liberale politiek.

Mr. drs. F. Bolkestein is lid van de Europese Commissie. Dit is de tekst van de speech die hij gaf voor de VVD-partijraad in Ermelo, zaterdag 27 september 2003.

DE POSITIE VAN NEDERLAND IN EUROPA EN DE WERELD

ANTON VAN SCHIJNDEL

Het is in Nederland niet best gesteld met het constitutioneel besef. Zonder veel rumoer heeft daardoor de afgelopen decennia een uitholling van grondwettelijke waarborgen kunnen plaatsvinden, in het bijzonder door overdracht van bevoegdheden aan internationale organisaties, waar de Europese Unie er één van is. De auteur betoogt dat de ontwerp-Grondwet van de Europese Unie dit proces alleen maar zal versterken, en dat het de mogelijkheden voor Nederland om op belangrijke terreinen als het strafrecht en het vreemdelingenbeleid een eigen koers te varen, fors zal beperken.

De ineenstorting van de Sovjet-Unie luidde het ontstaan in van een unipolaire wereldorde. Na de oorlogen in Afghanistan en Irak is de Amerikaanse hegemonie overduidelijk. Wat zijn de gevolgen van deze ontwikkeling voor de positie van Nederland in de wereld? Zijn staten nog steeds de centrale actoren op het wereldtoneel? Wat betekenen de gewijzigde internationale verhoudingen voor het verloop van het Europese integratieproces? En wat zijn de implicaties voor het Nederlandse Europabeleid? Deze vragen komen aan de orde in het eerste deel van dit artikel.

In het tweede deel ga ik in op de eventuele totstandkoming van een Grondwet voor de Europese Unie. Mijn conclusie is dat de tekst van de door de Conventie opgestelde Europese Grondwet afwijkt van de Nederlandse Grondwet. Dit betekent dat goedkeuring van het ontwerp-Verdrag moet plaatsvinden met een tweederde meerderheid der Staten-Generaal. Tevens is het wenselijk het ontwerp-Verdrag te onderwerpen aan een referendum.

KLASSIEKE CONCEPTEN BLIJVEN
VAN WAARDE

Het moderne statenstelsel is ontstaan bij het einde van de Dertigjarige Oorlog (Vrede van Westfalen, 1648). Sindsdien zijn staten de bepalende actoren op het wereldtoneel. Volgens mij blijft hun rol binnen de internationale verhoudingen fundamenteel. Niets wijst erop dat hun rol in de toekomst zal worden overgenomen door internationale organisaties, NGO's of multinationals.

Dit uitgangspunt sluit aan bij de leerstellingen van het realisme. Het realisme is de belangrijkste school op het gebied van de internationale betrekkingen. Het gaat ervan uit dat het aantal en de geografische ligging van grote mogendheden bepalend is voor het meest fundamentele patroon in de internationale verhoudingen, te weten het ontstaan en uiteenvallen van bondgenootschappen.¹ In deze benadering kan de ontwikkeling sedert 1648 als volgt worden gekenschetst:

- Multipolair stelsel – vanaf de zeventiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog heeft het internationale stelsel vijf of meer actoren (grote mogendheden). In de zeventiende eeuw is de moerasmogendheid Nederland² de sterkste staat op het internationale toneel, in de achttiende eeuw wordt deze rol overgenomen door Groot-Brittannië.
- Bipolair stelsel – vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog tot 1990 telt het stelsel twee bepalende actoren. In deze relatief korte periode staan de internationale verhoudingen in het teken van een 'koude oorlog' tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie en hun respectieve bondgenoten.
- Unipolair stelsel – na 1990 hebben de Verenigde Staten onbetwist een hegemoniale positie. Militair en economisch is de machtsafstand ten opzichte van

andere staten enorm toegenomen. Waarschijnlijk zal deze ongelijkheid de komende twintig jaar nog groeien.

In de Herijkingsnotitie van het ministerie van Buitenlandse Zaken uit 1995 werd de ontwikkeling in de richting van een unipolair stelsel over het hoofd gezien. In het voetspoor van de in de jaren tachtig opgekomen *regime theory* stelde de Herijkingsnotitie dat we gingen naar een wereld waar de internationale verhoudingen steeds meer door verdragen en internationale organisaties worden bepaald. Nu zijn verdragen en internationale organisaties uiteraard belangrijk, maar hun inhoud en functioneren worden bepaald door de reële krachtsverhoudingen. Een goed voorbeeld is het Bretton Woods-systeem van vaste wisselkoersen. De Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk hebben dit stelsel na de Tweede Wereldoorlog opgetuigd. Toen het begin jaren zeventig wegens de kosten van de Vietnamoorlog ging knellen, werd het stelsel door de Verenigde Staten beëindigd. Een ander voorbeeld is de Amerikaanse steun voor het Europese integratieproces na de Tweede Wereldoorlog. Deze actieve steun werd ingegeven door de noodzaak tot frontvorming tegen de Sovjet-Unie. Nu die noodzaak is weggefallen, is het logisch dat de Verenigde Staten kritischer zijn gaan kijken naar tendensen binnen de Europese Unie om haar te positioneren als rivaal van de Verenigde Staten.

Naar het mij voorkomt heeft '11 september' enkel het besef over de realiteiten in de internationale verhoudingen versneld. De hegemoniale rol van de Verenigde Staten werd bevestigd en de statelijke bedding van internationaal terrorisme – in landen als Libië, Afghanistan, Syrië, Saoedi-Arabië en Iran – werd zichtbaar. Het enkele jaren geleden veelgehoorde idee dat geopolitiek zou plaatsmaken voor geo-economie bleek onhoudbaar. De Verenigde Staten zijn de enige mogendheid die andere staten tot de orde roepen, hetgeen bleek in Koeweit, Bosnië, Kosovo, Afghanistan en Irak. Dat de Fransen niet accepteren dat de wereld unipolair is doet natuurlijk niet af aan het feit dat het simpelweg zo is.

Volgens de neorealistische theorie zullen 'second-tier states' zoals Frankrijk, China en Rusland een tegenwicht proberen te vormen tegen de Verenigde Staten. Kleinere landen zoals Nederland en Polen zullen zich verzetten tegen Franse en Duitse pogingen de Europese regio te

domineren. Als goede *Europeanen* zullen zulke kleinere regionale mogendheden het belang van goede betrekkingen met de Verenigde Staten blijven benadrukken.³

Unipolariteit moet overigens niet worden verward met almacht. Er zijn zowel externe als interne remmen op de macht van de Verenigde Staten. De Verenigde Staten kunnen niet de politieagent van de wereld zijn, hetgeen betekent dat slechts enkele 'schurkenstaten' worden aangepakt. Vanouds bestaat er in de Verenigde Staten bovendien een diep gewortelde vrees meegezogen te worden in *foreign entanglements*.

Hoe lang zal het unipolaire bestel standhouden? Waarschijnlijk is China de eerst mogelijke mededinger. Bedacht moet echter worden dat dat land een economie heeft die momenteel niet groter is dan die van Californië. Het ziet er derhalve naar uit dat de unipolaire wereldorde de komende dertig à veertig jaar zal blijven bestaan. Beslissend is of de Verenigde Staten hun economische dynamiek kunnen vasthouden, anders krijgt het land last van *imperial overstretch*. Mijns inziens is het wegvallen van economische dynamiek en groeipotentieel onwaarschijnlijk, vooral als gevolg van demografische factoren. Ook het in de Verenigde Staten ontbrekende ethos van de verzorgingsstaat (in Europa de belangrijkste rem op de groei) helpt om de economische dynamiek vast te houden.

EU GEEN STAAT-IN-WORDING

Staten zijn de basiselementen van het wereldbestel. De Europese Unie is geen staat en dus een internationale organisatie. Een andere mogelijkheid is er niet: *tertium non datur*.⁴

Het karakter van Europese Unie als internationale organisatie stelt grenzen aan haar ontwikkeling in de toekomst – zij is geen staat-in-wording. De collectieve loyaliteit van de bevolking ontbreekt en de Europese Unie mist het budget om die loyaliteit tot stand te brengen. De nationale staten hebben dertig tot veertig keer meer te besteden en zullen voor de burger veel zichtbaarder zijn dan de Europese Unie.

Voorts is van belang dat de Europese Unie geen waardengemeenschap is. De heersende maatschappelijke opvattingen over fundamentele zaken lopen van land tot land uiteen (bijv. sanering van de verzorgingsstaat, de koers van het buitenlands beleid, de rol van de strafrechtspleging, enzovoort). De waarden die wel overeen-

komen, kunnen worden geduid als Westerse waarden. Het benadrukken van het bijzonder sociale karakter van de Europese samenlevingen miskent het failliet van dit 'Rijnlandse model'.

Het succesvolste project van Europa is de gemeenschappelijke markt. Met andere woorden: Europa als liberaliserings- en dereguleringsmachine, gericht op het opruimen van handelsbelemmeringen. Deze liberalisering van de Europese markt is bereikt door middel van communautaire besluitvorming. Bij deze besluitvormingsmethode is een zware rol weggelegd voor de Commissie (door toekenning van een exclusief initiatiefrecht), het Parlement (treedt op als medewetgever) en het Hof (juridisch arbiter). De communautaire besluitvormingsmethode is één van de belangrijkste elementen die de Europese Unie tot een rechtsgemeenschap maken.

De communautaire besluitvormingsmethode past bij uitstek bij hetgeen daarmee tot stand moet worden gebracht, namelijk stabiele regels die voor langere tijd hebben te gelden. Deze vorm van besluitvorming is dan ook speciaal ontworpen voor *legislatief handelen* op het terrein van handel en economie.

Hierin schuilt het grote verschil met het terrein van buitenlandse politiek, waarbij het er immers om gaat snel te reageren op steeds wisselende omstandigheden in de wereld. Dit is typisch *executief handelen*, waar de communautaire besluitvormingsmethode zich naar haar aard niet toe leent.

Het karakter van de Europese Unie als internationale organisatie wreekt zich het duidelijkst bij het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB). De belangenpercepties en beleidsvoorkeuren van de afzonderlijke lidstaten zijn te divers om ze op één lijn te brengen. Daardoor is de Europese Unie bij majeure conflicten niet in staat op een coherente manier en *à la minute* op te treden, nog daargelaten dat haar daartoe ook de militaire middelen ontbreken. Verwacht mag worden dat de komende uitbreiding van de Unie dit probleem nog zal verergeren. Het is een structureel en onoplosbaar probleem van de Unie, waardoor een waarlijk unitair buitenlands beleid van de Unie er ook in de toekomst niet zal komen.

Op de achtergrond speelt hier ook het na 1990 wegvallen van de disciplinerende rol van de bipolaire ordening. Zoals Carry van Bruggen zei: 'Een bond kan niet

zonder tegenbond bestaan.'⁵ Aangezien de Verenigde Staten zich niet lenen voor de rol van 'tegenbond' is het zelfs mogelijk dat in de toekomst de Europese landen op buitenlandspolitiek terrein meer bewegingsvrijheid zullen gaan claimen, hetgeen uiteraard afbreuk zou doen aan de ambitie een gezamenlijk Europees buitenlands beleid te voeren.

NEE TEGEN DE INTERGOVERNEMENTELE TENDENS IN EUROPA

Een constante in het Nederlandse Europabeleid is het tegengaan van de intergouvernementele tendens, want die leidt tot een jungle. Volgens Van Walsum is de essentie van een intergouvernementele structuur dat het géén structuur *is*. Het is een *free for all*, waarbij de kleinere lidstaten worden gemarginaliseerd. Vandaar dat Nederland altijd heeft ingezet op de – hierboven geschetste – communautaire besluitvormingsstructuur. Een voordeel van deze benadering is tevens dat zij dwingt tot een beperkte taakopvatting inzake de terreinen die voorwerp van Europese bemoeienis moeten zijn. In hoofdzaak gaat het daarbij om economische wetgeving in den brede (interne markt, externe handelspolitiek, mededingingsregime en muntunie).

Eén van de maatstaven waaraan de door de Conventie opgestelde ontwerp-Grondwet moet worden getoetst is of deze ruim baan geeft aan de intergouvernementele tendens. De sedert 1974 steeds prominentere rol van de Europese Raad van regeringsleiders is de belichaming van die tendens.

Bij het aanleggen van deze maatstaf gaat het om de positie van de Raad van Ministers en de Europese Raad – de instellingen waar de grote lidstaten de meeste macht hebben. De macht van de grote landen berust op de praktijk dat zij de zaken in informeel overleg voorafgaande aan besluitvorming in de Raad plegen voor te koken.⁶ Dikwijls sluiten zij daarbij *deals* over diverse onderwerpen tegelijk, waarbij een concessie op een gebied wordt goedge gemaakt door een voordeel elders, bijvoorbeeld op het vlak van andere regelgeving, financiële middelen of een belangrijke benoeming. Wanneer de grotere landen eenmaal een compromis hebben gesloten (dus vaak met uitruil op diverse terreinen), is het voor hen in de formele besluitvorming vrijwel niet meer mogelijk rekening te

houden met de belangen van de overige landen.

Het is duidelijk dat zulk over-ons-maar-zonder-ons de legitimiteit van de besluitvorming niet ten goede komt. Twee punten zijn daarbij van belang. Ten eerste is het zo dat het voorzitterschap (dat tot nu toe elk half jaar wisselt) dit uitslagbepalend vooroverleg om praktische redenen pleegt te bevorderen. Ten tweede is het een bestendige praktijk dat zaken waar de gewone Raden van Ministers niet uitkomen naar de Europese Raad worden doorgeschoven. Hier komen de gevolgen van een eventuele invoering van een vast voorzitterschap om de hoek kijken.

Op zichzelf verzwakt een uitdijend ledental van de Unie de Europese Raad. Een met eenparigheid besluitende Europese Raad van steeds grotere omvang zal immers bezwaarlijk zijn politiek aansturende rol kunnen blijven vervullen. Op termijn kan daardoor de initiërende en toezichthoudende rol van de Commissie – het communautaire beleidsorgaan *pur sang* – weer aan gewicht winnen.

Het wekt dan ook geen verbazing dat de grote landen er nu op aandringen om het voorzitterschap van de Europese Raad een speciale status te geven. De Europese Raad wordt daarmee als het ware een *new lease on life* gegeven. De vaste voorzitter van de Raad komt te staan tegenover de voorzitter van de Commissie; zij hebben deels overlappende competenties. De vaste voorzitter wordt voor een periode van twee en een half jaar benoemd en is eenmaal herbenoembaar (in totaal dus maximaal vijf jaar). De verkiezing vindt plaats bij gekwalificeerde meerderheid, hetgeen betekent dat Duitsland en twee andere grote lidstaten herbenoeming kunnen blokkeren. Van Tuyl wijst erop dat iedere voorzitter die voor herbenoeming in aanmerking wil komen ervoor zal zorgen dat hij de belangen van de grote lidstaten – die zijn herverkiezing immers kunnen tegenhouden – zal behartigen.

Per saldo is het gevolg van het vaste voorzitterschap dat het machtsevenwicht van de Commissie naar de Europese Raad verschuift. Vooral voor de kleinere landen is dat niet goed. Niet omdat de belangen van de kleintjes de Commissie zozeer ter harte gaan (dikwijls is dat allerm minst het geval), maar doordat de besluitvorming in de Europese Raad een meer erratisch-politiek karakter heeft, waarbij zoals gezegd de grotere lidstaten onderling voordelen uitruilen.

De machtsverhoudingen binnen en tussen de Europese instellingen bepalen uiteindelijk hele reeksen van besluitvormingsuitkomsten. Het behoeft amper betoog dat in de loop der jaren het cumulatief effect van al die besluitvormingsuitkomsten enorm zal zijn. De invoering van een vast voorzitterschap van de Europese Raad is wat dat betreft een reuzenstap in de verkeerde richting.

NEDERLANDSE CONSTITUTIONELE ORDE EN EUROPA

De Nederlandse Grondwet dient om de burgers te beschermen in hun vrijheden en rechten. Dat doet zij door grenzen te stellen aan de overheidsmacht. Als zodanig is de constitutie de basis van onze democratische rechtsorde. Hoewel het belang van de constitutie door niemand wordt betwist, is het hier te lande met het constitutioneel besef niet best gesteld. Zonder veel rumoer heeft daardoor de afgelopen decennia een uitholling van grondwettelijke waarborgen kunnen plaatsvinden, in het bijzonder door overdracht van bevoegdheden aan internationale organisaties.

Dat wij in Nederland slordig omspringen met de waarborgen die de Grondwet biedt is vanuit klassiek-liberaal perspectief betreurenswaardig. Immers, liberalisme is tot op grote hoogte een constitutionalisme. In een vrije samenleving is een robuuste constitutie een van de belangrijkste verdedigingslijnes voor de vrijheid van de burgers.⁷

In het Nederlandse staatsrecht is het bij verdrag overdragen van bevoegdheden aan internationale organisaties een constitutioneel vraagstuk van de eerste orde. In essentie gaat het daarbij om de vraag of zodanige overdracht verenigbaar is met de Grondwet. Wezenlijk is dat ook ingeval sprake is van onverenigbaarheid met de Grondwet, zo'n overdracht niettemin kan plaatsvinden. Als enige land in Europa heeft Nederland namelijk een speciale bepaling in de Grondwet (artikel 91, derde lid GW) die het mogelijk maakt partij te worden bij verdragen die van de Grondwet afwijken. De hiervoor te volgen procedure komt erop neer dat eerst bij gewone meerderheid moet worden vastgesteld dat het verdrag afwijkt van de Grondwet, waarna een tweederde meerderheid vereist is voor goedkeuring door beide Kamers.

Sedert de invoering in 1956 is deze speciale afwijkingprocedure welgeteld vier keer door regering en par-

lement toegepast. Daarentegen meenden regering en parlement dat het op het punt van de overdracht van bevoegdheden zeer vergaande verdrag van Maastricht (1992) niet als een afwijken van de Grondwet moest worden beschouwd. Dit niettegenstaande de in 'Maastricht' vervatte regelingen op het vlak van de muntunie, visumbeleid, gemeenschappelijk Europees buitenlands beleid, en gemeenschappelijk beleid op het terrein van justitie en binnenlandse zaken (de 'Derde Pijler').⁸ Op dat laatste terrein bedong het parlement overigens wel een instemmingsrecht met betrekking tot Derde-Pijlerbesluiten.

De regering stelt zich op het standpunt dat de speciale afwijgingsprocedure alleen gevolgd moet worden indien een verdrag duidelijk in strijd is met de *letter* van een Grondwetsbepaling. Strijd met het systeem en de strekking van de Grondwet is niet voldoende. Dit betekent volgens de regering (die daarin krachtig gesteund wordt door de Raad van State) dat ingeval de Grondwet de wetgever bevoegd verklaart een onderwerp te regelen, diezelfde wetgever de bevoegdheid vervolgens mag overdragen aan een internationale organisatie.⁹

Naar mijn oordeel miskent dit standpunt dat aldus de constitutionele rechten van de burgers worden verkort, want zij kunnen dan niet meer – via het parlement – invloed hebben op de uitoefening van de bevoegdheid in kwestie. Die is dan weg.

NATIONAAL BELEID OF EUROPEES BELEID?

Hoe moet nu de overdracht van nationale bevoegdheden in politiek opzicht worden beoordeeld? Een paar mythen leven op dit vlak een taai leven.

Op de eerste plaats is er het uitentreuren herhaalde argument van de 'grensoverschrijdende dimensie' van diverse maatschappelijke problemen. Hiermee wordt gesuggereerd dat bij grensoverschrijdende problemen internationale regelingen per definitie effectiever zijn dan nationale. Deze redenering gaat er echter aan voorbij dat *uniforme* internationale regels van land tot land heel verschillend kunnen uitwerken. Dit komt doordat de samenlevingen van de Europese landen op belangrijke punten anders in elkaar zitten. Wat in het ene land goed werkt blijkt soms in een ander land geheel verkeerd uit te pakken.

Op de tweede plaats is een hiermee samenhangend – telkens terugkerend – probleem dat tussen de landen

dikwijls geen beleidsinhoudelijke overeenstemming bestaat over de op te stellen regels. Dit gebrek aan overeenstemming leidt dan tot krakkemikkige compromissen die onwerkbare regelingen opleveren. Meestal geldt: hoe politiek gevoeliger het onderwerp, des te geringer de effectiviteit van de regeling. Daarbij speelt een rol dat landen de op te stellen regelingen zo proberen in te richten dat de negatieve gevolgen van het probleem in kwestie zich elders zullen doen gevoelen. In de Europese Unie is van zulk afwentelingsgedrag bijvoorbeeld sprake op het terrein van asiel en immigratie.¹⁰

Op de derde plaats is van belang dat met name onder klassiek-liberalen vanouds een sterke voorkeur bestaat voor decentrale uitoefening van overheidsmacht. Voor het op internationaal niveau centraliseren van overheidsmacht moet dus een bijzondere rechtvaardiging bestaan; het moet daarbij gaan om meer dan een afweging van voor- en nadelen in termen van effectiviteit. Heel belangrijk is daarbij dat een decentrale uitoefening van overheidsmacht tevens de mogelijkheid schept tot experimenteren. Op decentraal niveau kan van informatie over veranderde maatschappelijke verhoudingen doorgaans sneller en beter gebruik worden gemaakt (hetgeen uiteraard de effectiviteit van wetgeving ten goede komt). Daarentegen leert de ervaring dat het bij de tijd brengen van internationale regelgeving een moeizaam en langdurig proces is. Hét voorbeeld is het sterk verouderde asielverdrag uit 1951 (Verdrag van Genève). Hoewel de meeste deskundigen het erover eens zijn dat dit verdrag misbruik in de hand werkt en mensenhandel uitlokt, bestaat er geen enkel perspectief op de totstandkoming van een nieuwe mondiale regeling voor dit vraagstuk.

Gezien het voorgaande is het evident dat het prijsgeven van in de Grondwet vastgelegde bevoegdheden niet lichtvaardig mag gebeuren. Terecht wijst de Amsterdamse hoogleraar Peters erop dat de eis van een tweederde meerderheid dan ook niet overdreven is. Tevens stelt hij dat een referendum wenselijk is bij verdragen zoals Maastricht en Amsterdam, waarin het om overdracht van zeer substantiële bevoegdheden gaat.¹¹

Vanuit liberaal perspectief acht ik een referendum gewettigd indien een verdrag wezenlijk raakt aan de constitutionele orde. Deze orde behoort primair toe aan de burgers, die door haar worden beschermd.¹² Het is dan

ook onjuist indien organen van de Staat zich zonder toestemming, althans raadpleging van de burgers, kunnen ontdoen van hun constitutioneel verankerde bevoegdheden.

Niet alleen het democratisch principe is hier in het geding, maar ook fundamentele beginselen van rechtsstatelijkheid. De bevoegdheidstoedeling van de Grondwet gaat immers vergezeld van regels die essentiële waarborgen bieden omtrent de uitoefening van de overheidsmacht door middel van wetgeving, bestuur en rechtspraak.¹³

Vanuit liberaal perspectief acht ik voorts onjuist de stelling dat een referendum over de overdracht van substantiële bevoegdheden afbreuk zou doen aan ons stelsel van representatieve democratie.

Vooropgesteld zij dat het parlement bij verdragen niet het recht van amendement bezit. De volksvertegenwoordiging kan een verdrag immers uitsluitend goedkeuren of verwerpen ('slikken of stikken'), hetgeen betekent dat zij in zulke gevallen haar wetgevende en controlerende taken slechts op de meest rudimentaire wijze zal kunnen uitoefenen.

Al met al acht ik beslissend dat het teweegbrengen van *onomkeerbare* veranderingen in de constitutionele orde niet op één lijn mag worden gesteld met de uitvaardiging van gewone wetgeving. In ons stelsel van representatieve democratie kunnen wetten op elk moment – al dan niet na verkiezingen – door de wetgever worden herroepen of gewijzigd. Dit betekent dat in ons staatsbestel voor de mogelijkheid van referenda over gewone wetgeving geen bijzondere rechtvaardiging bestaat. Bij onomkeerbare wijzigingen van de constitutionele orde is die rechtvaardiging er wel.

ONTWERP-VERDRAG VOOR EEN EUROPESE GRONDWET

Hoe moeten we nu oordelen over de nationaal-constitutionele betekenis van de ontwerp-Grondwet die door de Conventie is opgesteld? Gezien hun politiek-maatschappelijke betekenis beperk ik me tot een bespreking van de regelingen inzake strafrechtspleging en vreemdelingenbeleid. Bedacht moet daarbij worden dat het verre van zeker is dat de ontwerp-Verdrag voor een Europese Grondwet (hierna: het ontwerp-Verdrag) ongeschonden door de huidige intergouvernementele conferentie zal komen.

In het ontwerp-Verdrag wordt de intergouvernementele wijze van besluitvorming inzake strafrecht aangelegenheden afgeschaft. De Europese Unie zou voortaan op het gebied van het strafrecht harmonisatiemaatregelen bij *gekwalficeerde meerderheid* moeten kunnen vaststellen. Voor harmonisatie komen in aanmerking vormen van criminaliteit met een 'grensoverschrijdende dimensie'. De betreffende vormen zijn tamelijk vaag omschreven. Zo noemt het ontwerp-Verdrag illegale drugshandel, valsheid in geschrifte, corruptie, 'de georganiseerde criminaliteit' en nog zes andere categorieën van criminaliteit. Voorts kunnen uniforme en rechtstreeks verbindende regels worden vastgesteld inzake de erkenning van elkaanders strafvonnissen en verplichte overname van strafvervolgning en strafexecutie. Ook kunnen regels worden vastgesteld inzake de toelaatbaarheid van bewijsmiddelen alsmede de rechten van personen in de strafvordering.

Corstens heeft de vraag opgeworpen waar deze drastische verruiming van de Unie-bevoegdheden voor nodig is.¹⁴ Hij meent terecht dat de huidige samenwerking gericht op het stap voor stap harmoniseren van kleine stukjes strafrecht niet onbevredigend verloopt. Volgens mij blijft een geleidelijke aanpak van dit sterk aan de eigen rechtscultuur gebonden terrein de voorkeur verdienen (dus niet enkel ter sauvering van het Nederlandse drugsbeleid). Bovendien betreft het bij uitstek een onderwerp dat aanleiding kan vormen tot contentieuze verwickelingen tussen de landen.

Duidelijk is dat deze regeling het thans geldende parlementaire instemmingsrecht met betrekking tot zogenoemde Derde-Pijlerbesluiten tenietdoet. De totstandkoming van strafrechtmaatregelen zal niet langer kunnen worden belet, want Nederland kan worden overstemd in de Raad van Ministers. Daarmee is de overstap van unanimitéitsbesluitvorming naar (gekwalficeerde) meerderheidsbesluitvorming van nationaal-constitutionele betekenis. In dat verband lijkt het geen twijfel dat de voorgestelde regeling een afwijking behelst van artikel 107 GW, waarin is bepaald dat het strafrecht bij wet wordt geregeld. Met 'wet' wordt in deze bepaling een besluit van regering en Staten-Generaal gezamenlijk bedoeld.¹⁵

Een andere majeure verandering betreft het vreemdelingenbeleid. In het ontwerp-Verdrag wordt met betrekking tot grenscontroles, asiel en immigratie overgestapt

op gekwalificeerde meerderheidsbesluitvorming. Het is een belangrijke stap om op dit terrein gekwalificeerde meerderheidsbesluitvorming in te voeren aangezien in het thans geldende Unie-verdrag in de meeste gevallen unanimité is vereist. Ook hier gaat het om verstrekken van bevoegdheden. Op het vlak van de reguliere immigratie betreft dit de voorwaarden voor verblijfsvergunningen en die voor de overkomst van gezinsleden (gezinshereniging en gezinsvorming). Op het vlak van de asielmigratie gaat het om uniforme regels betreffende de asielstatus, de opvangvoorzieningen voor asielzoekers, de inrichting van juridische procedures, en de bepaling van welk land verantwoordelijk is voor een asielverzoek. Belangrijk is verder dat het hierboven genoemde vluchtelingenverdrag van Genève uit 1951 in graniet wordt gebeiteld. Het gemeenschappelijk asielbeleid dient in overeenstemming te zijn met dit verdrag en andere relevante verdragen.

Ik acht het aannemelijk dat de in het ontwerp-Verdrag neergelegde regeling een afwijking oplevert van artikel 2, tweede lid GW, waarin is bepaald dat de wet de toelating en uitzetting van vreemdelingen regelt. Ten tijde van het Verdrag van Maastricht is deze bepaling ook bediscussieerd door staatsrechtbeoefenaren. Het ging toen 'slechts' om de communautaire bevoegdheid tot het voeren van een visumbeleid. In het ontwerp-Verdrag wordt echter het gehele vreemdelingenbeleid gemeenschappelijk én definitief onderworpen aan meerderheidsbesluitvorming.¹⁶

De manier waarop doet het ergste vrezes voor de toekomst. Zo komt het voorstel van de VVD om bij gezinsvorming te verlangen dat de huwelijkspartner in eigen land eerst behoorlijk Nederlands heeft geleerd, in de lucht te hangen. Op het vlak van asiel wordt Nederland – door de verwijzing naar het Geneefse vluchtelingenverdrag – de mogelijkheid ontnomen om dit verdrag op te zeggen. Een fundamenteel andere aanpak – zoals het uitsluitend in de regio toetsen van asielverzoeken – wordt daardoor waarschijnlijk onmogelijk gemaakt. Verdedigbaar lijkt mij dat de bepaling over de binding aan het vluchtelingenverdrag (en andere relevante verdragen) tevens een onverenigbaarheid oplevert met artikel 91, eerste lid GW. Dat artikel veronderstelt namelijk dat verdragen kunnen worden *opgezegd* na daartoe verkregen goedkeuring van de Staten-Generaal.¹⁷

BESLUIT

De belangstelling voor constitutionele zaken is in ons land gering, de belangstelling voor maatschappelijke problemen des te groter. Het verband tussen beide wordt nog te weinig onderkend. De roep om het 'aanpakken' van problemen veronderstelt dat de Nederlandse overheid de benodigde bevoegdheden heeft. Door die aan bovenationale instanties prijs te geven stelt de politiek zich in de onmogelijkheid aan reële verwachtingen van de burgers te voldoen. Een overheid die niet presteert, verliest op den duur aan legitimiteit. Er is immers geen garantie dat op Europees niveau de noodzakelijke besluitvaardigheid en bestuurskracht kan worden ontwikkeld. Een reden te meer om de oude schoenen van nationaal beleid niet te snel weg te gooien.

Mr. drs. A.H.J.W. van Schijndel is kandidaat-Kamerlid en lid van de partijcommissie Buitenlandse Zaken. Dit is een bewerking van de voordracht die hij hield voor de Edmund Burke Stichting op 26 juni 2003.

NOTEN

- 1 De belangrijkste restatement van het realisme is de neorealistische theorie van Waltz. Zie K.N. Waltz, *Theory of International Politics* (1979).
- 2 Vgl. B. Tromp, 'Pax Americana in historisch perspectief', *Internationale Spectator* (juli/augustus 2003). Tromp wijst erop dat de Republiek net als Groot-Brittannië en de Verenigde Staten door water werd gescheiden van mogelijke vijanden.
- 3 In gelijke zin S.P. Huntington, 'The Lonely Superpower', *Foreign Affairs* (maart/april 1999), pp. 35-49.
- 4 Zie hierover uitgebreider schrijver dezes in 'Nederland in de IGC 2000', *Internationale Spectator* (december 2000) en 'Europese Unie in balans', *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur* (december 2001), m.n. pp. 28-29.
- 5 Aangehaald door J.L. Heldring in diens voorwoord in: A.H.J.W. van Schijndel, *Het Europese wiel* (1999).
- 6 Aldus S. van Tuyl, 'Naar een Europese Grondwet: het Nederlands belang vergt een meer fundamentele aanpak', *Liberaal Reveil* (augustus 2003), pp. 140-141.
- 7 Vgl. F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty* (1960).
- 8 Zie de bijdragen van A.W. Heringa en L.F.M. Besselink in *Nederlands Juristenblad* (1992), pp. 749-752 en 864-868.

- In kringen van staatsrechtbeoefenaren was hun positie destijds een minderheidsstandpunt. Het werd bestreden door onder meer C.A.J.M. Kortmann en M.C. Burkens.
- 9 De Raad van State lijkt vooral beducht voor 'het risico van stagnatie van de Europese integratie'. Vgl. punt 2 (b) van het advies over wetsvoorstel raadplegend referendum Europese Grondwet d.d. 14 juli 2003.
 - 10 Anton van Schijndel, 'Uniforme asieregels voor EU zijn ramp', *de Volkskrant*, 18 december 2002.
 - 11 J.A. Peters, *NRC Handelsblad*, 18 maart 2003, p. 6.
 - 12 Op het eerste gezicht gaat deze opvatting in de richting van de leer van de volkssoevereiniteit, waarbij de staat wordt gezien als het 'uitvoerend comité' van de burgers. Toch zullen ook aanhangers van bijvoorbeeld de antirevolutionaire staatkunde erkennen dat de Grondwet een waarborgfunctie heeft voor de burger, zodat de daarin verankerde bevoegdheden niet ter vrije dispositie staan van de organen van de Staat.
 - 13 Bij wetgeving valt bijvoorbeeld te denken aan regels inzake openbaarheid, advisering door de Raad van State, behandeling in twee Kamers, enzovoort.
 - 14 G.J.M. Corstens, 'Het einde van het nationale strafrecht?', *Nederlands Juristenblad* (1 augustus 2003), pp.1429-1430.
 - 15 Aldus L.F.M. Besselink, *De constitutionele bepalingen over verdragen die van de Grondwet afwijken en de opdracht van bevoegdheid aan internationale organisaties*, rapport in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2003), p. 27.
 - 16 Krachtens artikel 67 van het thans geldende verdrag van Nice moet de Raad met eenparigheid van stemmen beslissen of na 1 mei 2004 op bepaalde terreinen zal worden overgegaan tot besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid. Op het terrein van asiel lijkt deze regel echter uitzondering indien inmiddels communautaire wetgeving is vastgesteld (art. 67, vijfde lid Unie-verdrag). Voor zover bekend is dat thans (september 2003) het geval met betrekking tot opvangvoorzieningen en de bepaling van het land dat verantwoordelijk is voor een asielverzoek.
 - 17 Een voor de hand liggende tegenwerping is dat de onderwerpen asiel en immigratie reeds in het Verdrag van Amsterdam werden gecommunautariseerd, en dat in het Verdrag van Nice ook een verwijzing naar het Geneefse vluchtelingenverdrag is opgenomen. Het destijds niet volgen van de speciale afwijkingsprocedure van art. 91, derde lid GW bij de goedkeuring van beide verdragen brengt echter geenszins mee dat die procedure achterwege kan worden gelaten bij goedkeuring van een nieuw Europees verdrag. In gelijke zin R.F.M. Besselink, zie noot 15, p. 37.

HET DEMOGRAFISCHE PROBLEEM

BERNARD VAN PRAAG EN JAN LAMBOOY

De laatste decennia is het geboortecijfer zo sterk gedaald dat de bevolking op termijn zou kunnen gaan krimpen. Er is daarom alle reden om aandacht te besteden aan de omvang en de samenstelling van de bevolking op lange termijn, want die zijn in toenemende mate relevant voor de politiek van nu, zo stellen de auteurs van het onderstaande artikel. Zij vinden dat de Nederlandse overheid alle maatregelen moet toetsen op de bevolkingspolitieke consequenties.

De huidige situatie van ons land is niet erg bevredigend. Er is een economische recessie met te weinig dynamische factoren om er op eigen kracht weer uit te komen, de overheid worstelt met de dreiging van een onbeheersbaar financieringstekort, er is een etnische-minderhedenprobleem en de vergrijzing bedreigt de houdbaarheid van de arrangementen van onze sociale welvaartsstaat. De hier genoemde viervoudige problematiek is in mindere of in meerdere mate aanwezig in bijna alle Europese landen. Het zou dus voor de hand liggen dat men komt tot een vanuit Europa gecoördineerde aanpak, maar dat schijnt helaas op de korte termijn onmogelijk te zijn. Bij ontstentenis van een Europese politiek lijkt het dan dringend gewenst althans een nationale politiek te ontwikkelen om de hierboven geschetste problematiek zoveel mogelijk te verzachten. Het gegeven dat ook in de meeste andere landen van Europa de regeringen nog niet zijn gekomen tot een duidelijke politiek ontslaat de Nederlandse regering niet van haar plicht hierover zelfstandig na te denken en eventueel politieke maatregelen te nemen.

VERONTRUSTENDE DEMOGRAFISCHE
ONTWIKKELING

Vanzelfsprekend zijn er vele oorzaken voor problemen in

de economische en sociale ontwikkelingen, zoals de internationalisering, de technologie, de institutionele verstarren en de verandering van waarden en normen. Daarom is het als klein land dikwijls niet goed mogelijk zelfstandig beleid te ontwikkelen.

Onzes inziens is één van de fundamentele factoren achter de huidige malaise van *demografische aard*. Er is in de laatste decennia een onrustbarende ontwikkeling aan de gang op dat gebied. Beginnend in de jaren zestig, met de uitvinding van de pil, is het aantal geboorten per vrouw aanzienlijk gedaald. Aanvankelijk was dit een verheugende ontwikkeling, omdat terecht voor overbevolking werd gevreesd. In de jaren negentig is het geboortecijfer echter zo sterk gedaald dat de bevolking op termijn echt zou kunnen gaan krimpen. De gezaghebbende prognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) stelt weliswaar dat deze krimp niet zal plaatsvinden en dat zelfs tot 2050 nog een verdere groei tot ca. 17,5 miljoen kan worden verwacht. De prognose van het CBS gaat echter uit van een bestendig migratiesaldo van ca. dertigduizend migranten per jaar. De laatste kwartalen van 2003 zien wij echter dit saldo al negatief worden en het valt te verwachten dat de immigratie in de komende decennia veel minder zal zijn dan in de jaren negentig, terwijl de emigratie uit Nederland in bescheiden mate zal toenemen. De CBS-prognose, die overigens zou leiden tot meer dan 30 procent allochtonen in Nederland in 2050, wat uiteraard voor de grote steden zoals Amsterdam, Rotterdam en Utrecht maar ook voor veel kleinere stedelijke concentraties tot een onhoudbare toestand zou leiden, lijkt dus gebouwd op politiek drijfzand. In ieder geval lijkt het verstandig ook de prognose te bekijken waarbij het migratiesaldo gelijk aan nul wordt genomen.

Er was tot voor kort weinig aandacht voor de omvang en de samenstelling van de bevolking. In de eer-

ste plaats vinden de ontwikkelingen zo geleidelijk plaats dat ze niet erg opvallen aan de politieke horizon, waar de tijdseenheid meestal wordt bepaald door de periode tussen twee verkiezingen. In de tweede plaats leggen de meeste mensen geen verband tussen de demografische ontwikkeling en welvaart en welzijn in onze maatschappij. In de derde plaats overheerst het gevoel dat het onethisch is om de demografische ontwikkeling te willen beïnvloeden, en zelfs wanneer men die ethische bezwaren niet deelt, dat het onbegonnen werk is, omdat die ontwikkeling niet te beïnvloeden valt.

De ontwikkeling van de bevolking op langer zicht wordt in toenemende mate relevant voor de politiek van nu. Dit ligt aan de opkomst van de *sociale arrangementen*. Was een eeuw geleden de zorg voor de zwakkeren en ouderen nog geschoeid op vrijwillige basis via *charitas* en verzorging van ouders door kinderen, nu is er een uitgebreid macro-contract tussen de opeenvolgende generaties, waardoor de demografische ontwikkeling van groot belang wordt. Wat heeft de oude generatie immers aan zo'n contract wanneer de toekomstige jonge generatie ten tijde van het incasseren niet meer (voldoende) aanwezig is om haar verplichtingen waar te maken? Een tweede reden waarom de demografische ontwikkeling zo aan belang heeft gewonnen zijn de investeringen in materiële infrastructuur en de daaruit voortvloeiende verplichtingen voor de overheidsuitgaven, het onderhoud van infrastructuur en het aflossen van staatsleningen.

Zoals reeds aangeduid hechten wij weinig waarde aan de recente CBS-prognose. Deze gaat uit van een bestendigen van het huidige immigratie- en emigratiepatroon. We zien de laatste kwartalen een duidelijke afname van de immigratie, hoofdzakelijk als reactie op de op gang komende discussie in Nederland en de Europese Unie over de voor- en nadelen van immigratie. Deze omslag van de publieke opinie en de daaruit volgende verscherpte immigratiewetgeving blijft natuurlijk niet onopgemerkt in de traditionele emigratielanden en leidt tot een vermindering van de animo om naar West-Europa te emigreren. Tevens leidt de huidige malaise tot een versterkte uitstroom uit Nederland en West-Europa, deels van recente immigranten en deels van autochtone Nederlanders.

De ontwikkeling van de bevolking (bij een migratiesaldo gelijk aan nul) – met name de voor de toekomst te

verwachten bevolkingsopbouw naar leeftijdsklassen – kan tot grote economische en sociale problemen leiden. Bij een analyse van het probleem zijn er twee belangrijke dimensies. In de eerste plaats gaat het om de omvang van de bevolking en in de tweede plaats om de *leeftijdsverdeling*. En deze twee dimensies hebben alles met elkaar te maken. Om dit in te zien bekijken we het volgende gestileerde voorbeeld. Laten we aannemen dat de bevolking constant blijft en wordt opgesplitst in drie even grote leeftijdsklassen van *jongeren*, *volwassenen* en *ouderen*. De gemiddelde leeftijd van de bevolking is dan $\frac{1}{3} * 1 + \frac{1}{3} * 2 + \frac{1}{3} * 3 = 2$. Laten we nu eens aannemen dat de bevolking fiks groeit met een fractie van 1/3 per generatie. In dit geval verhouden de generaties zich als $\frac{4}{3} : 1 : \frac{2}{3}$ en de gemiddelde leeftijd wordt $\frac{4}{3} * 1 + 1 + \frac{2}{3} * 3 = 1.5$. De bevolking is dus flink jonger geworden en als de groei op 1/3 gehandhaafd blijft, dan blijft men deze leeftijdsverdeling houden. Op dezelfde wijze kan men uitrekenen dat bij een negatieve bevolkingsgroei van 1/3 de gemiddelde leeftijd stijgt naar ca. 2.2. Natuurlijk zijn dit eenvoudige en gestileerde rekenvoorbeelden, maar hieruit blijkt dat groei en gemiddelde leeftijd eenduidig aan elkaar zijn gerelateerd. Bij gelijkblijvende sterfte wordt de groei bepaald door het aantal geboren kinderen per vrouw. Indien de vruchtbaarheidsratio, dat is het aantal kinderen per vrouw, gemiddeld 2,1 kind bedraagt, blijft de bevolking constant. Bij 2,5 kind krijgt men een jaarlijkse bevolkingsgroei van ca. 1 procent en bij een vruchtbaarheidsratio van 1,7 kind zal de bevolking met ca. 1 procent dalen per jaar. De vruchtbaarheidsratio in ons land bedraagt momenteel ca. 1,7 en dit is tevens het gemiddelde voor Europa. Van 1945 tot 2000 zijn wij met 1 procent per jaar gegroeid, waardoor de bevolking steeg van 9 miljoen tot ruim 16 miljoen. Op dezelfde wijze kan een daling met 1 procent per jaar ertoe leiden dat in 2055 ons land wederom 9 miljoen mensen herbergt. De verhouding tussen *actieven* tussen 20 en 65 en *niet-actieven*, die gesplitst kunnen worden in jongeren tot 20 jaar en senioren, ouder dan 65, wordt daardoor blijvend veranderd. In de periode van 1945 tot ca. 2000 zijn wij gegroeid met gemiddeld 1 procent per jaar en dit komt overeen met een hoge ratio van actieven/niet-actieven; in de laatste jaren werd ook nog 'geprofiteerd' van het tijdelijke verschijnsel dat het aantal kinderen al daalde maar het aantal senioren nog niet toenam. Bij een groei

van -1 procent zullen wij worden geconfronteerd met een blijvend verouderde bevolking. Zoals gezegd geldt dit voor de meeste landen van Europa.

De economie is sterk afhankelijk van de demografische groeivoet. Een relatief jonge en groeiende bevolking leidt tot veel uitbreidingsinvesteringen, en tot een jonge en flexibele beroepsbevolking met een hoge en groeiende arbeidsproductiviteit. Zowel de productie per hoofd van de beroepsbevolking als per hoofd van de totale bevolking is hoog. Een relatief oude en dalende bevolking gaat gepaard met het spiegelbeeld. Zowel de productie per hoofd van de beroepsbevolking als per hoofd van de totale bevolking is laag. Omdat de beroepsbevolking daalt en de dynamiek terugloopt, zal het nationaal inkomen gaan dalen en de productie, helaas ook die van innoverende productielijnen, zal worden verplaatst naar landen met een grotere dynamiek en een jongere beroepsbevolking. Hetzelfde geldt voor de innovatieve research. Dit zal leiden tot een zelfversterkend proces, waarbij de economie minder innovatief wordt en verschaalt en het aantal geboorten nog sterker kan gaan teruglopen dan nu al het geval is door een gebrek aan toekomstperspectief.

Ten slotte wijzen wij op de zich nu al manifesterende moeilijkheden bij het overeind houden van de zorg voor zwakkeren en ouderen. Dit zal kunnen resulteren in een conflict tussen de actieven en niet-actieven over de omvang van de herverdelingsarrangementen tussen actieven en niet-actieven, met als gevolg een groeiende ongelijkheid tussen hen en een afbraak van de solidariteit tussen de generaties.

TOCH MAAR TERUG NAAR 10 MILJOEN?

Er zijn stemmen die veel goeds zien in een teruglopende bevolking, waarbij voor Nederland wel wordt gedacht aan een nostalgische 'tien miljoen'. Het kan inderdaad niet worden ontkend dat de bevolkingsdruk in Nederland hoog is met alle gevolgen van dien voor het milieu en het gebruik van ruimte. Het is ook duidelijk dat de Nederlandse ruimte grenzen stelt aan de bevolkingsuitbreiding. Daarbij kan overigens worden verwezen naar de dalende vraag naar ruimte bij de landbouw. Ook kan worden gewezen op de verbetering van de kwaliteit van het milieu sedert 1970, zelfs ondanks de toegenomen bevolking. Voorts dient te worden bedacht dat Nederland en

zelfs de Randstad in vergelijking met andere grote stedelijke regio's in het buitenland, zoals Londen en omgeving en Parijs en omgeving, een lagere bevolkingsdichtheid heeft dan die metropolen. Men dient Nederland niet te vergelijken met grote relatief lege landen als het Verenigd Koninkrijk of Frankrijk maar met hun stedelijke regio's, waardoor het schrikbeeld van een overbevolkt Nederland enigszins kan worden gerelativeerd. Het is uiterst moeilijk om in een maatschappij met een dynamische technologie en economie een optimale bevolkingsomvang aan te geven. De in het verleden beleefde groei kan natuurlijk ook niet oneindig doorgaan. De vraag is dan of we naar een stabilisatie van de bevolking met een omvang van de huidige 16 miljoen moeten streven of dat we via een uiterst pijnlijk ca. vijftig jaar durend proces van krimpen naar een bevolking van ca. 10 miljoen moeten teruggaan. De 'club van tien miljoen' verdedigt de these dat de krimp vrij pijnloos zou plaatsvinden, omdat er op het moment nog een grote 'onbenutte arbeidsreserve' in ons land zou zijn, die zonder probleem weer aan het werk gezet zou kunnen worden. Wij zien dit als een veel te zonnige en zelfs irrealistische inschatting. Op grond van het hierboven te berde gebrachte, lijkt het ons dat op dit punt een nationale discussie en een afweging van pro's en contra's op zijn plaats is. Onze voorkeur gaat uit naar stabilisatie op het huidige peil of eventueel een lichte daling van, zeg, 0,1% per jaar.

NEDERLAND VOLGENS DE CBS-PROGNOSE.

Ten slotte nog enige woorden over de CBS-prognose. In deze visie worden de ontbrekende Nederlandse kinderen ingeruild voor immigranten, meestal in de leeftijdsklasse tussen 20 en 40. Hoewel de totale omvang van de bevolking ongeveer hetzelfde blijft of nog wat groeit, kleven er verscheidene nadelen aan deze optie. In de eerste plaats krijgen we een grijzere leeftijdsverdeling dan bij een natuurlijke aanwas van binnenuit. In de tweede plaats hebben de immigranten in het algemeen minder 'human capital' dan de kinderen die in Nederland zijn grootgebracht. De laatsten zijn immers hier geschoold, hebben hier gebruik gemaakt van de Nederlandse gezondheidszorg en zijn beter geadapteerd aan de Nederlandse maatschappij en arbeidsklimaat dan degenen die al vrij laat in hun leven hier binnenstromen.

Ten slotte moeten vragen gesteld worden bij de mogelijkheid tot absorptie van deze immigranten. Reeds nu dreigen onze grote steden te 'verzwarten'. Aangezien immigranten zich in grote meerderheid vestigen in onze grote steden, zal, wanneer het aantal allochtonen oploopt tot ca. 30 procent, dit leiden tot steden die voor een grote meerderheid een 'zwarte' bevolking hebben. Ook binnen de allochtone bevolking is er een grote variëteit van culturen en achtergronden. Afgezien van het feit dat de Nederlandse cultuur zo wordt ondergeschoffeld, is er het meer algemene probleem dat een stedelijke leefgemeenschap met vele naast elkaar levende culturen die niet geïntegreerd worden in een gemeenschappelijke cultuur, niet goed kan functioneren. Het uitkomen van deze CBS-prognose is niet alleen onwaarschijnlijk maar ook onwenselijk.

Op dit punt aangekomen rijst de vraag: *ligt hier een taak voor de overheid?*

Er zijn drie deelvragen:

- a. Kan de overheid de bevolkingsgroei en in het verlengde daarvan de bevolkingsopbouw (lees de vruchtbaarheidsratio) beïnvloeden?
- b. Is het een taak voor de overheid de bevolkingsgroei en de daarmee samenhangende leeftijdsverdeling te beïnvloeden?
- c. Zijn er *alternatieve* vormen van overheidspolitiek, die niet de vruchtbaarheidsratio maar wel de verhouding actieven/niet-actieven kunnen beïnvloeden?

Bijna alle overheidspolitiek beïnvloedt de vruchtbaarheid indirect.

Ad a. Het is in Nederland een soort volkswijsheid dat de overheid de vruchtbaarheid niet beïnvloeden kan. In de internationale literatuur en in andere landen, zoals Frankrijk en de Scandinavische landen, wordt daar duidelijk anders over gedacht. Recentelijk heeft ook de Nederlandse Gezinsraad erkend dat Nederland een uitgesproken kindonvriendelijke politiek voert en dat dat consequenties heeft voor ons geboortecijfer. Er zijn geen wetenschappelijke experimenten bekend waarmee eenduidig is aangetoond dat door toepassing van een bepaalde politiek in één land en het niet-toepassen van die politiek in een ander land, de vruchtbaarheid in beide gebieden ging verschillen. Zulke sociale experimenten zijn in de praktijk onmogelijk en dus ook nooit uitgevoerd. De afwezigheid van zulke experimenten impliceert dat er

geen empirisch ondersteunde wetenschappelijke gronden zijn waarop een uitspraak mogelijk is over de werkzaamheid van bevolkingspolitiek. Er zijn evenwel door internationaal vergelijkend onderzoek wel indirecte aanwijzingen te vinden voor de invloeden van verschillen in beleid. Het is voorts bekend dat in tijden van hoogconjunctuur de vruchtbaarheid wat hoger pleegt te zijn dan in tijden van onzekerheid en/of laagconjunctuur, wat indiceert dat economische factoren de vruchtbaarheid beïnvloeden.

Vermoedelijk heeft veel beleid een onbedoeld effect op het vruchtbaarheidsgedrag. Vele maatregelen en besluiten van de overheid hebben onbedoelde bevolkingspolitieke aspecten en consequenties. Ter verduidelijking geven we enige voorbeelden:

- Verruiming of verschraling van de kinderbijslag
- Instelling of afschaffing van kinderaftrek in de inkomsten- en loonbelasting
- Bevordering en subsidiëring van kinderoppas en crèches
- Betalen of niet betalen van diensten van consultatiebureaus, schoolzwemmen
- Kosten van onderwijs (recente berekeningen stellen dat onderwijskosten per kind per jaar nu zijn opgelopen tot 1.500 euro)
- Afschaffen, verlagen of verhogen van collegegelden, studielonen, etc.
- Afschaffen of instellen van kinderkortingen, gezinskorting bij openbare tarieven, bij voorbeeld in het openbaar vervoer
- Ouderschapsverlof, mogelijkheid van deeltijdbanen
- Regelingen omtrent het verplicht participeren in de arbeidsmarkt door vrouwen met kinderen
- Huisvestingspolitiek
- Ontslag- en arbeidsrecht
- Echtscheidingsrecht en erfrecht
- De regelingen van de sociale verzekeringen

Uit deze voorbeelden zal duidelijk zijn dat alle regeringen van na 1945 politiek hebben bedreven met consequenties voor de bevolkingsontwikkeling. Ook al was die politiek niet zo bedoeld, er was een latente bevolkingspolitiek. Grosso modo was die politiek in de eerste decennia na de oorlog te kenschetsen als pro-natalistisch en in de laatste twee decennia als contra-natalistisch.

De overheid dient bij haar doen en laten rekening te houden met de demografische consequenties.

Ad b. Uit het antwoord op de vorige vraag valt af te leiden dat ook als men de overheid geen taak toekent, *in de praktijk* de overheid weinig kan doen of nalaten zonder bevolkingspolitieke consequenties. *De overheid is een speler op dit veld, of zij wil of niet.* Het is dus van belang dat de overheid en het parlement elke maatregel tenminste toetst op haar eventuele bevolkingspolitieke consequenties. Dit impliceert dat de overheid ook een standpunt zal moeten innemen over de wenselijke bevolkingsontwikkeling en op basis daarvan en de toetsing van de huidige latente bevolkingspolitiek bepaalde aspecten van haar politiek zal moeten heroverwegen. Tevens is het een verantwoordelijkheid van de overheid om ongewenste ontwikkelingen op het gebied van de bevolkingsontwikkeling om te buigen. De omvang en samenstelling van de nationale bevolking is immers de meest cruciale determinant van het nationale welzijn.

Alternatieven voor bevolkingspolitiek.

Ad c. Ten slotte worden er in het actuele debat een aantal andere maatregelen genoemd die de te verwachten vergrijzingproblematiek zouden kunnen oplossen of verzachten. Hierbij gaat het in feite steeds om een ophoging van de verhouding tussen actieven en non-actieven.

De eerste oplossing is het *importeren van immigranten* ter vervanging van ontbrekende autochtonen in de actieve leeftijdsklasse. Het Centraal Planbureau heeft onlangs in een rapport aangetoond dat deze oplossing uit een oogpunt van zowel kosten en baten als ten aanzien van de samenstelling van onze bevolking geen werkzame oplossing is.

De tweede oplossing is het *verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd*. In theorie is dit een goede oplossing. Er moet zeker in die richting worden nagedacht. Iedereen die niet van enig gevoel van realisme is gespeend zal overigens inzien dat het mechanisme van de arbeidsmarkt deze oplossing zal trachten te frustreren. Niet voor niets zijn de laatste decennia de boven-55-jarigen op grote schaal uit het arbeidsproces verdwenen. In het algemeen zijn werknemers van 68 nu eenmaal minder productief en minder flexibel inzetbaar dan werknemers van 30. Werkgevers zullen dus de huidige lonen niet willen betalen

voor 68-jarigen, en bij loondaling zal de werknemer in het algemeen moeilijk zijn te motiveren. Maar zelfs bij een verhoging van de inzet van ouderen in plaats van de ontbrekende jongeren zal de arbeidsproductiviteit per hoofd van de beroepsbevolking naar beneden gaan. Hetzelfde geldt voor de pogingen om het ziekteverzuim en de toestroom tot de WAO te beperken en de pogingen tot reïntegratie. Alle kleine beetjes helpen, maar het effect zal te weinig zijn om hier een werkelijke oplossing van te kunnen verwachten.

De derde oplossing die wordt gesuggereerd is die van meer research, kennis, bij- en nascholing. Hoewel op zich tot op beperkte mate mogelijk, moet toch ook van deze politiek geen wonderen worden verwacht. De ervaring met het Nederlandse systeem van onderwijs en onderzoek is immers in de laatste decennia moeilijk anders dan als teleurstellend te kwalificeren.

VOORSTEL TOT INSTELLING VAN EEN ONAFHANKELIJKE STAATSCOMMISSIE BEVOLKINGSVRAAGSTUKKEN

Gezien het feit dat de laatste jaren een ontwikkeling zichtbaar wordt die onoverkomelijk leidt tot een dalende en sterk vergrijzende bevolking bepleiten wij om zo spoedig mogelijk een geconcentreerde denkinspanning te starten, bij voorbeeld in de vorm van een onafhankelijke *staatscommissie Bevolkingsvraagstukken*. Alleen in zo'n kader lijkt een integraal onderzoek naar de verschillende beleidsopties, dat bij voorkeur binnen een jaar moet worden afgerond met een puntig advies, mogelijk. De urgentie is geboden omdat elk jaar uitstel van een ombuiging van de bevolkingsdaling de acute problematiek, die zich al in de komende twintig jaar uitdrukkelijk zal manifesteren, zal verergeren. Natuurlijk wordt er in ambtelijke kringen wel nagedacht over bevolkingsvraagstukken, maar helaas heeft dat er de laatste twintig jaar niet toe geleid dat de koe bij de horens wordt gevat. In het laatste advies van de Werkgroep Bevolkingsvraagstukken is het moeilijk enig advies tot beleidswijziging te onderkennen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de gang van zaken in Frankrijk, Spanje en Italië waar recentelijk expliciete pro-natalistische maatregelen zijn genomen.¹ Ook de Tweede Kamer heeft onlangs een kamerbrede tijdelijke commissie ingesteld om het probleem te bestuderen, maar deze com-

missie heeft een mandaat van vier jaar gekregen en dat lijkt geen goed teken voor een daadkrachtige aanpak.

Een staatscommissie à la de Commissie-Dekker (1986) is natuurlijk een paardenmiddel, dat wordt gebruikt 'als de politiek er niet meer uitkomt'. Daar is in dit geval zeker sprake van. Zodra politici echt gaan nadenken over bevolkingsproblematiek wordt het een hete aardappel, die men liefst zo vlug mogelijk aan een ambtelijke commissie of aan een wetenschappelijk onderzoeksbureau overlaat zoals het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI). Dat soort oplossingen leidt niet tot het 'klip en klaar' formuleren van de politieke heikele vragen en het formuleren van oplossingsvarianten. De politieke aspecten van dergelijke rapportages dienen immers weer het consent van hun opdrachtgevers, d.w.z. het kabinet, te krijgen.

Een staatscommissie van onafhankelijke deskundigen die niet te ver afstaan van de politieke realiteit lijkt te kunnen leiden tot een doorbraak, waardoor het probleem althans op de politieke agenda wordt gezet. Deze staatscommissie zal zich moeten bezighouden met:

- Het opstellen van een realistische prognose van de ontwikkelingen in de komende vijftig jaar bij ongewijzigd beleid. Het gaat daarbij dan niet alleen om demografische voorspellingen, maar ook om een voorspelling van de ontwikkeling van de voornaamste economische en sociale variabelen in hun onderlinge samenhang. Hoe ontwikkelt zich de werkgelegenheid, de productiviteit, het bruto nationaal product, hoe ziet de etnische verdeling over het land eruit, wat zijn de implicaties van de vergrijzing voor de zorg en het onderwijs, het vrijwilligerswerk en het plaatselijk bestuur? Welke verschuivingen kan men verwachten in de beroepsbevolking, waarbij onder ogen gezien moet worden dat de noodzakelijke vergroting van de zorgsector zal leiden tot het wegzuigen van gekwalificeerd en ongekwalificeerd personeel uit de industrie en de overige dienstverlening met onder andere effecten op onze import- en exportpositie. En waar moeten onze spaargelden worden geïnvesteerd; in een industrie of in een verzorgingshuis? Over deze vragen wordt nu weinig gesproken en een publieke bewustwording over wat er aan de hand zou kunnen zijn lijkt noodzakelijk.
- De evaluatie van de gevolgen van de huidige regeringspolitiek, ruim begrepen, ten aanzien van de ver-

houding actieven/non-actieven, waarbij rekening wordt gehouden met de heterogeniteit van werknemers en de daaruit voortvloeiende verschillen in arbeidsproductiviteit.

Om de huidige regeringspolitiek, die we het beste kunnen omschrijven als 'Gods water over Gods akker laten lopen', te kunnen evalueren is het natuurlijk nodig dat alternatieven worden geformuleerd. De vraag is dan welke aspecten van overheidspolitiek effecten hebben op de samenstelling en de groei van de bevolking. Welke instrumenten van overheidspolitiek kunnen en mogen worden ingezet en welk effect op welke termijn mogen we ervan verwachten? Hiervoor hebben we al aangegeven welke aspecten van wetgeving en politiek demografisch relevant zijn, maar deze lijst is waarschijnlijk niet uitputtend.

- Het doen van aanbevelingen omtrent de wenselijke bevolkingsontwikkeling, neergelegd in de vorm van doelstellingen. Hierbij dient ook de optie van een hoger geboortecijfer voor de autochtone bevolking in beschouwing te worden genomen.

De essentiële vraag is natuurlijk of er een meerderheid te vinden is voor de gedachte dat de overheid ook verantwoordelijk is voor de demografische ontwikkelingen. Wanneer het antwoord daarop positief is, zal de commissie zich moeten uitspreken voor een keuze tussen de status quo met de hiervoor geschetste effecten, of een actieve bevolkingspolitiek. Deze keuze hangt natuurlijk ook af van de vraag of men de te kiezen instrumenten aanvaardbaar en doelmatig acht. Dit werk van de commissie zal mede moeten worden gebaseerd op een analyse van de overheidspolitiek van een aantal landen die met Nederland kunnen worden vergeleken, bij voorbeeld OESO-leden, en die wel aan bevolkingspolitiek aandacht geven. Tevens zal het eigen onderzoek vergen, bijvoorbeeld interviews met budgetadviseurs, huisartsen en gezinssociologen, alsmede een attitudeonderzoek onder de vruchtbare bevolking. Wat zijn de beweegredenen die leiden tot het krijgen of uitstellen van het krijgen van kinderen?

- Het formuleren van overheidspolitiek, inclusief de eventuele formulering van nieuwe politieke instrumenten, om de wenselijke overheidsdoelstellingen te kunnen realiseren.

Bij deze instrumentatie zou men in de eerste plaats kunnen denken aan bij voorbeeld een postbus-51-campagne met het doel het gezin als samenlevingsvorm meer geaccepteerd te maken. Daarnaast zou het voor de hand liggen het fiscale stelsel kindvriendelijker te maken door bijvoorbeeld het herinvoeren van kinderaftrek in de inkomstenbelasting, een milder successierecht, beter en veel goedkoper aanbod van kinderopvang, afschaffing van schoolgelden, en facilitering en subsidiëring van gezinshuisvesting. Uiteraard zal deze politiek geld kosten, dat zal moeten worden gedekt uit bezuinigingen elders en/of hogere belastingen. Willen we dat niet, dan zullen we de volgende werkende generatie opzadelen met nog veel hogere kosten.

Wij hopen dat deze bijdrage een serieuze discussie over deze voor Nederland en Europa zo essentiële problematiek zal losmaken.

Prof. dr. B.M.S. van Praag is Universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was onder andere lid van de WRR (1988-92) en van de Commissie-Dekker (1986). Prof. dr. J.G. Lambooy is emeritus hoogleraar Ruimtelijke Economie aan de Universiteiten van Amsterdam en Utrecht. Hij was onder meer lid van de Commissie Bevolkingsvraagstukken (1977).

NOTEN

- 1 Zie ook *The Economist*, 1 oktober 2003; Nederlandse Gezinsraad, *Signalement 2*, oktober 2003; *Vrij Nederland*, 15 november 2003.

HOBBS EN LOCKE

MARCO KREUGER

Op het eerste gezicht lijken er grote verschillen te bestaan tussen de theorieën van de politiek filosofen Thomas Hobbes en John Locke. Locke verzette zich als liberaal tegen een absolute monarchie en wordt verondersteld er een positiever mensbeeld op na houden dan Hobbes, bij wie al snel wordt gedacht aan ‘de oorlog van allen tegen allen’. Volgens Kreuger is hier echter sprake van een kloof die voor het grootste deel schijn is. Het echte onderscheid tussen Hobbes en Locke komt tot uiting in de verschillende waarde die zij hechten aan politieke stabiliteit en eenheid enerzijds en het voorkomen van machtsmisbruik en individuele vrijheid anderzijds; een discussie die, zo betoogt de auteur, na 11 september 2001 aan relevantie heeft gewonnen.

Thomas Hobbes – een van de belangrijkste politiek filosofen uit de zeventiende eeuw – wordt vooral geassocieerd met zijn verdediging van de absolute monarchie. Daarmee wordt hij meestal pontificaal tegenover John Locke gepositioneerd, die juist een van de vroegste verdedigers was van het liberalisme. Deze dichotomie is echter niet geheel terecht. Hoewel Hobbes zeker geen liberaal was, hebben zijn filosofische uitgangspunten namelijk wel degelijk een ongekend grote invloed uitgeoefend op het latere liberalisme. Bovendien blijken Hobbes en Locke – ondanks hun duidelijke meningsverschillen – bij nadere analyse ook opvallend veel overeenkomsten te hebben.

THOMAS HOBBS

Hobbes begint zijn beroemde verhandeling in *Leviathan* met de analyse dat mensen grofweg gelijk zijn in geestelijke en lichamelijke capaciteiten. Zelfs de zwakste is met behulp van training, list of samenzwering nog in staat de sterkste te doden. Het gevolg van deze gelijkheid is dat

mensen ook gelijke pretenties en verwachtingen en ambities hebben in het leven, waardoor er conflicten zullen ontstaan. Deze conflicten hebben drie oorzaken. De eerste is de schaarste van goederen, de tweede onderling wantrouwen en de derde is eerezucht. Met name het wantrouwen zorgt ervoor dat iedereen zijn macht zoveel mogelijk probeert te vergroten, totdat niemand meer een bedreiging kan vormen. Omdat de macht van de één een bedreiging vormt voor de macht van de ander is een spiraal van (preventief) geweld onvermijdelijk. Het gevolg is een vreselijke oorlog van allen tegen allen.

De driften ('passions') en rationaliteit die de mens aanzetten tot oorlog kunnen volgens Hobbes echter ook een oorlogstoestand voorkomen. Ieder mens vreest de dood en wil een welvarend leven leiden. Dit is in een oorlogstoestand onmogelijk, wat ertoe leidt dat ieder mens volgens Hobbes een rationele reden heeft om naar vrede te streven. De vraag is alleen welke voorwaarden voor vrede rationeel zijn om te aanvaarden. Die vraag is eigenlijk het voornaamste thema van zijn werk.

De rationele voorwaarden voor vrede noemt Hobbes 'natuurwetten'. De fundamentele natuurwet is volgens Hobbes dat ieder mens naar vrede moet streven zolang er vrede mogelijk is en zich van alle middelen van oorlog mag bedienen wanneer deze vrede onhaalbaar is. Het laatste is een kwestie van zelfverdediging. Want wanneer men de enige is die vrede zoekt zal men snel overmeesterd worden door anderen die dat niet doen. Een onvoorwaardelijk of niet-wederzijds streven naar vrede is dan ook niet rationeel om te accepteren, 'for that were to expose himself to Prey, (which no man is bound to) rather than to dispose himselfe to Peace'.¹

Zodra de vrede wel binnen bereik ligt, zal ieder rationeel individu volgens Hobbes met zoveel vrijheid ten opzichte van anderen genoeg moeten nemen als hij

anderen toestaat ten opzichte van zichzelf. Dit vat Hobbes samen in de gulden regel 'behandel anderen zoals u zelf behandeld wilt worden', die hij uitwerkt in de vorm van zestien verdere natuurwetten, die eveneens zodanig zijn opgesteld dat ieder rationeel individu er mee zou moeten kunnen instemmen.

Hobbes veronderstelt dat de vrede wordt gesloten door middel van een sociaal contract, waarin deze rationele rechtsregels worden vastgelegd. Daaruit kan ook Hobbes' derde natuurwet worden verklaard, dat men contracten moet nakomen. Dit vormt een voorwaarde voor vrede, want wanneer men de regels zelf niet naleeft, zijn anderen ook niet gebonden dit te doen en zal men ofwel uit de samenleving worden verbannen, ofwel zal de hele samenleving terugvallen in de oorlogstoestand. Volgens Hobbes is het niet rationeel om te vertrouwen op de naïviteit van anderen omdat men niet redelijkerwijs kan verwachten dat het resultaat daarvan positief is. Misdaad loont uiteindelijk niet.

Toch heeft Hobbes er geen vertrouwen in dat een samenleving kan functioneren zonder overheid die de regels ook daadwerkelijk afdwingt. Hoewel het rationeel is om vreedzaam samen te leven, vreest Hobbes dat de mens niet altijd rationeel zal handelen: '...most men, by reason of their perverse desire of present profit, are very unapt to observe these laws, although acknowledged by them.'² Hobbes lijkt hier een conservatieve visie aan te hangen dat de mens zich zal laten meeslepen door zijn irrationele driften wanneer deze niet door een externe macht in toom gehouden worden.

De belangrijkste reden voor het instellen van een staat is het onderlinge wantrouwen weg te nemen. Zolang dit wantrouwen bestaat en men niet zeker kan zijn of anderen hun afspraken zullen nakomen, is het voor niemand rationeel om zich aan het sociaal contract te houden. De overheid moet voorkomen dat mensen – hoewel zij in principe tot vrede bereid zijn – door hun irrationaliteit, driften, eergevoel en wantrouwen alsnog met elkaar in conflict zullen blijven. Het oprichten van een staat is de enige manier waarop de samenleving zich kan wapenen tegen een ondermijning van de vrede.

Onder andere omdat Hobbes onenigheid en competitie op politiek niveau gevaarlijk acht voor de vrede is hij uiteindelijk voorstander van een absolute monarchie,

waarin geen ruimte is voor verdere politieke twisten of (openlijke) politieke verdeeldheid.

JOHN LOCKE

Bij eerste observatie lijken er grote verschillen te bestaan tussen de theorieën van Hobbes en Locke. Niet alleen verzette Locke zich als liberaal tegen een absolute monarchie, maar ook zou hij er een positiever mensbeeld op na houden en zou hij (als gevolg daarvan) een minder negatief beeld hebben van de anarchistische 'natuurtoestand'. Voor Hobbes is dit een toestand van oorlog, maar Locke lijkt te suggereren dat een vreedzame vorm van anarchie in principe mogelijk is. We zullen echter zien dat hier grotendeels sprake is van een schijnbare kloof. Hoewel Hobbes en Locke inderdaad fundamenteel van mening verschillen als het gaat om de inrichting van de staat, komt hun benadering en onderliggende theorie grotendeels overeen.

Van Locke wordt vaak gezegd dat zijn visie op de natuurtoestand moreel geladen is, terwijl deze bij Hobbes slechts in het teken staat van het rationeel eigenbelang. De natuurwet heeft bij Locke namelijk een sterk religieuze lading. De natuurwet van Locke bevat door God gegeven morele regels. Wanneer we de natuurwet echter filteren van deze religieuze lading, dan blijkt deze niet fundamenteel te verschillen van die van Hobbes. De natuurwet van Locke is namelijk gebaseerd op het idee dat de mens de plicht heeft tot zelfbehoud en hangt daardoor eveneens rechtstreeks samen met het rationeel eigenbelang. Bovendien komt ook de inhoud van de natuurwet uiteindelijk globaal overeen met de gulden regel en de natuurwetten van Hobbes: '...no one ought to harm another in his Life, Health, Liberty, or Possession.'³ De nuance zit hem alleen in het feit dat het verband tussen moraliteit en rationaliteit bij Hobbes en Locke is omgekeerd. Bij Hobbes is het rationeel om moreel te handelen, bij Locke is het moreel om rationeel te handelen. Maar voor de strekking van de theorie verandert dat niet zo veel.

Bovendien is de natuurwet ook bij Locke niet onvoorwaardelijk. Men hoeft deze alleen na te leven wanneer het zelfbehoud hierdoor niet in gevaar komt. Daarnaast geldt de natuurwet niet voor mensen die de natuurwet zelf overtreden, zodat Locke zich ook lijkt aan te sluiten bij Hobbes' idee dat de mens zichzelf niet tot prooi mag maken. De natuurwet hoeft alleen nageleefd te

worden wanneer deze berust op wederkerigheid. Het straffen van overtreders van de natuurwet heeft als doel de samenleving te beschermen tegen de dreiging die uitgaat van irrationele personen die de juistheid van de natuurwet niet willen inzien.

De misvatting dat Locke's natuurtoestand minder gewelddadig zou zijn dan die van Hobbes komt waarschijnlijk voort uit een conceptueel onderscheid dat Locke maakt tussen de natuurtoestand (anarchie) en de oorlogstoestand (burgeroorlog), terwijl deze bij Hobbes één en dezelfde zijn. Locke vat de natuurtoestand op als een situatie van 'men living together according to reason, without a common power Superior on Earth, with Authority to judge between them'. Dit is dus de situatie waarin weliswaar vrede bestaat omdat iedereen de natuurwet vrijwillig naleeft, maar waarin er nog geen staatsmacht bestaat die de natuurwet ook afdwingt.

De cruciale vraag is echter of de natuurtoestand volgens Locke ook duurzaam te handhaven is, of dat deze situatie – zoals bij Hobbes – zeer fragiel is en binnen de kortste keren terugvalt in de oorlogstoestand. Het laatste blijkt het geval te zijn. Volgens Locke is een duurzame vrede niet mogelijk zolang er geen onafhankelijke arbiter bestaat die geschillen tussen mensen kan oplossen. Eigenliefde leidt tot een partijdige naleving van de natuurwet en wraakzucht zal leiden tot een exces in het straffen van misdadigers. Een negatieve spiraal van geweld is dan het gevolg. Locke houdt er dus nauwelijks een positiever beeld op de mens en de natuurtoestand op na. Evenals Hobbes vreest hij dat de menselijke driften een duurzame vrede in de weg staan en evenals Hobbes ziet hij de oplossing in de oprichting van een staat, die de natuurwet moet handhaven.

De reden waarom Locke een conceptueel onderscheid maakt tussen de natuurtoestand en de oorlogstoestand heeft te maken met het feit dat hij een onderscheid maakt tussen de politieke gemeenschap en de staat. Dit doet hij om te kunnen benadrukken dat de soevereiniteit berust bij de politieke gemeenschap en niet bij de staat. Het is de politieke gemeenschap die de staat opricht en het is ook de politieke gemeenschap die desgewenst de regering kan afzetten om een nieuwe regering te kiezen. De macht die de individuen overdragen aan de staat is voorwaardelijk en berust op het vertrouwen dat de staat zijn taken naar behoren zal uitvoeren.

Hobbes hoeft een dergelijk onderscheid niet te maken omdat individuen volgens hem alle macht en soevereiniteit onvoorwaardelijk overdragen aan de absolute vorst. Het werkelijke meningsverschil tussen Hobbes en Locke is dan ook te herleiden tot hun opvattingen met betrekking tot de staatsinrichting.

OPVATTINGEN OVER DE STAAT

Locke vraagt zich sterk af in hoeverre een absolute monarchie, zoals door Hobbes wordt voorgesteld, een oplossing kan vormen voor de oorlogstoestand. Bij een absolute monarchie is weliswaar de oorlogstoestand tussen de onderdanen opgeheven, maar de vorst zelf is nog steeds rechter in eigen zaak. De vorst zelf staat dus nog steeds in de natuurtoestand en hoeft zich niet gebonden te achten aan de natuurwetten of het sociaal contract. Hij staat letterlijk boven de samenleving. De oorlogstoestand van allen tegen allen is in dat geval slechts vervangen door een oorlogstoestand van de vorst tegen allen. Omdat de vorst moet worden gehoorzaamd en bovendien alle middelen van de samenleving tot zijn beschikking heeft om zijn wil uit te voeren, moet Locke concluderen dat een dergelijke situatie geen verbetering, maar zelfs een verslechtering betekent ten opzichte van de natuurtoestand. In de natuurtoestand mocht men zich immers nog verzetten tegen de onrechtvaardige wil van een ander en vaak kon dat ook omdat de macht in de natuurtoestand gelijk is verdeeld.⁴ Hij schrijft daarom: 'As if when Men quitting the State of Nature entered into Society, they agreed that all of them but one, should be under the restraint of Laws, but that he should still retain all the Liberty of the State of Nature, increased with Power, and made licentious by Impunity. This is to think that Men are foolish that they take care to avoid what Mischiefs may be done them by Pole-Cats, or Foxes, but are content, nay think it Safety, to be devoured by Lions.'⁵

Dit is een immanente kritiek op Hobbes. Locke stelt namelijk dat een absolute monarchie in strijd is met het principe van zelfbehoud, terwijl Hobbes zijn rechtvaardiging van de absolute monarchie daar juist op baseert. Door alle macht over te dragen aan de staat maakt men zich tot prooi van de vorst. Volgens Locke is dit niet rationeel. De vorst moet eveneens onderworpen zijn aan het sociaal contract. Zijn macht moet voorwaardelijk en

beperkt zijn en onderworpen zijn aan controle en instemming van het volk. Locke streeft dus naar een liberale democratie en stelt dat dit ook logisch zou moeten voortvloeien uit Hobbes' theorie. Hobbes en Locke delen dezelfde vooronderstellingen, maar trekken hieruit verschillende conclusies.

Hobbes is echter van mening dat hier sprake is van een valse keuze. Volgens hem heeft de mens alleen de keuze tussen de oorlogstoestand en een absolute staat. Volgens Hobbes is de politieke macht noodzakelijk ondeelbaar. Wanneer de macht van de staat beperkt wordt, moet er een orgaan zijn dat deze beperkingen oplegt en de macht van dat orgaan moet ofwel beperkt zijn ofwel onbeperkt, maar uiteindelijk zal men hoe dan ook moeten uitkomen bij een orgaan dat weliswaar beperkingen oplegt aan andere organen, maar wiens macht zelf onbeperkt is. Een oneindige regressie is in deze niet mogelijk.⁶

Maar ook is een deling van macht over verschillende instituties volgens Hobbes onwenselijk. Daarmee creëert men in feite twee soevereine machten naast elkaar, die beide kunnen claimen te handelen namens het volk. Daarmee zaait men verdeeldheid die uiteindelijk kan uitmonden in een burgeroorlog. Alleen een ondeelbare staatsmacht kan volgens Hobbes leiden tot een duurzame vrede.⁷

Hoewel Locke wel degelijk pleit voor een scheiding van machten, is zijn politieke filosofie niet in strijd met Hobbes' opvatting van een absolute soevereiniteit. In de filosofie van Locke is het echter de politieke gemeenschap van het volk die deze absolute politieke macht uiteindelijk heeft. Hoewel ook deze macht beperkt wordt door de goddelijke natuurwet (eigenlijk heeft dus God de absolute macht) is het bij Locke vooral de vraag wie het laatste woord heeft als het gaat om het interpreteren en handhaven van de natuurwet. Die ultieme beslissingsbevoegdheid ligt volgens Locke bij het volk. Het volk heeft het vertrouwen gegeven aan de overheid en wanneer dit vertrouwen of de natuurwet geschaad wordt, kan het volk zijn vertrouwen ook weer intrekken en vervolgens een nieuwe regering kiezen.

De werkelijke vraag is dan ook niet zozeer of de politieke macht absoluut moet zijn of niet, maar of die macht moet liggen bij de staat of bij het volk. Interessant is dat de keuze voor een monarchie of republiek daarbij voor zowel Hobbes als Locke van ondergeschikt belang is.

Locke kan zich eventueel ook vinden in een constitutionele monarchie en hoewel Hobbes een duidelijke voorkeur heeft voor een monarchie, zou hij een concentratie van de absolute macht bij een parlement eveneens acceptabel vinden. Het werkelijk principiële meningsverschil tussen Hobbes en Locke ligt aldus bij het al dan niet ondersteunen van het principe van volkssoevereiniteit. Voor Locke blijft de staat altijd ondergeschikt en dienstbaar aan het volk, terwijl het volk bij Hobbes onderworpen is aan de staat. Dit onderscheid is het uiteindelijk dat Locke in essentie een democraat maakt en Hobbes en verdediger van het absolutisme. Verder onderscheidt Locke zich tevens als liberaal in de zin dat de politieke macht van het volk en de staat altijd beperkt moet blijven door de op individuele rechten gebaseerde natuurwet (en dus tot een interpretatie van de natuurwet), terwijl de politieke macht bij Hobbes aan geen enkele morele regel onderworpen is.

RELEVANTIE VAN HOBBS

Hoewel Hobbes en Locke op politiek gebied tegenstanders zijn, baseren zij zich op ongeveer dezelfde theoretische basis. Hoewel Locke zich afzet tegen de politieke denkbeelden van Hobbes, werd hij in grote mate gefascineerd en beïnvloed door diens sociale en politieke filosofie. Men zou zelfs zo ver kunnen gaan door te zeggen dat *Two Treatises on Government* een liberale uitwerking betreft van Hobbes' denkbeelden. Daarmee levert Hobbes een interessante bijdrage aan de liberale discussie.

Volgens Hobbes is het onmogelijk om de macht van de staat te laten beperken door het volk. Als men namelijk, zoals Locke, de ultieme politieke macht legt bij het volk in plaats van de staat dan is er geen vreedzame manier om die macht uit te oefenen. 'If any one, or more of them, pretend a breach of the Covenant made by the Sovereign at his Institution; and others, or one other of his Subjects, or himselfe alone, pretend there was no such breach, there is in this case, no Judge to decide the controversie: it returns therefore to the Sword again; and every man recovereth the right of Protecting himselfe by his own strength, contrary to the designe they had in the Institution.'⁹ De politieke macht leggen bij het volk betekent volgens Hobbes in feite het leggen van een bom onder het politieke bestel. Een burgeroorlog kan alleen

voorkomen worden wanneer het volk haar politieke macht nooit zal aanwenden en dat betekent dat de politieke macht – als niet in principe dan wel *de facto* – bij de staat moet liggen. De stelling dat de politieke macht uiteindelijk bij volk ligt is dan misschien van principieel belang, maar het is in een vreedzame samenleving niet reëel.

Wat men wel kan doen is de macht van de staat verdelen door een systeem van *checks and balances*, zoals Locke voorstaat. Hobbes wijst dit af om ongeveer dezelfde reden. Wanneer er een patstelling ontstaat tussen verschillende politieke organen die beide kunnen claimen de soevereine macht te bezitten, kan ook dit conflict alleen worden opgelost met het zwaard. Zoals in Engeland in de tijd van Hobbes ook het conflict tussen de koning en het parlement werd opgelost.¹⁰

Het meningsverschil tussen Hobbes en Locke vindt uiteindelijk zijn weerslag in een belangrijke discussie van politieke eenheid tegenover het voorkomen van machtsmisbruik. Voor Hobbes gaat politieke eenheid en een sterke overheid boven alles om politieke stabiliteit te waarborgen. Voor Locke is het voorkomen van machtsmisbruik en het maximaliseren van individuele vrijheid echter minstens even belangrijk. Wat Hobbes immers vergeet is dat onderdrukking van de bevolking net zo goed tot politieke instabiliteit kan leiden en vaak heeft geleid. Een duurzame vrede en stabiliteit in de samenleving zal daarom waarschijnlijk gevonden moeten worden in het juiste midden tussen aan de ene kant het voorkomen van conflicten tussen burgers onderling (Hobbes) en aan de andere kant het voorkomen van conflicten tussen burgers en de overheid (Locke).

Met name in het licht van 11 september is deze discussie uitermate relevant. Liberalen zullen nu meer dan ooit een goed evenwicht moeten zoeken tussen de taak van de overheid om de interne veiligheid te waarborgen, en het gevaar van machtsmisbruik en de beperking van individuele vrijheid die daarmee gepaard kan gaan.

Duidelijk is dat dit juiste evenwicht per situatie zal verschillen, al naar gelang de externe en interne dreiging waar de betreffende samenleving mee geconfronteerd wordt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de balans na 11 september in veel landen is verschoven om de nieuwe dreiging van terrorisme het hoofd te kunnen bieden. Ook van invloed op de balans tussen vrijheid en veiligheid is ech-

ter de mate waarin burgers in de samenleving in staat en bereid zijn om hun eigen verantwoordelijkheid te nemen. Hoe meer mensen de (natuur)wetten vrijwillig naleven, hoe minder de staat uiteindelijk hoeft te handhaven.

De staat zal, gegeven de situatie, voldoende macht moeten hebben om de veiligheid van haar burgers te kunnen garanderen. Probleem is echter dat dit in uitzonderlijke gevallen kan leiden tot draconische maatregelen. Bij iedere uitbreiding van de macht van de staat zullen liberalen dan ook zorgvuldig moeten afwegen of dit inderdaad een noodzakelijk en juist middel is om de interne veiligheid te waarborgen. Vooral zullen liberalen echter de moeilijke afweging moeten maken of het middel niet erger is dan de kwaal. Uitermate lastig hierbij is de uiteindelijke constatering dat vrijheid en veiligheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Wellicht is dat de les die we uit de discussie tussen Hobbes en Locke kunnen trekken: het is niet mogelijk om de vrijheid op te geven en toch de veiligheid te behouden, noch is het mogelijk om de veiligheid op te geven en toch de vrijheid te behouden.

Drs. M.G.K. Kreuger is politicoloog en filosoof. In de filosofie studeerde hij af op de verschillen en overeenkomsten tussen de politieke theorieën van Hobbes en Locke.

NOTEN

- 1 Thomas Hobbes, *Leviathan*, Cambridge, 1996, p. 64.
- 2 Thomas Hobbes, 'De Cive Philosophical Rediments Concerning Government and Society', in: M. Molesworth (ed.), *The English Works of Thomas Hobbes*, vol. 2, p. 48. Zie ook: *Leviathan*, p. 85.
- 3 John Locke, *Two Treatises on Government*, Cambridge, 1996. Second Treatise, p. 6.
- 4 Locke, p. 13.
- 5 Locke, p. 93.
- 6 Zie: Hobbes, 'De Cive', vol. 2, p. 88. Jean Hampton noemt dit het 'regress argument' voor absolute soevereiniteit. Zie: Jean Hampton, *Hobbes and the Social Contract Tradition*, p. 97.
- 7 Hobbes, *Leviathan*, p. 95.
- 8 Zie Locke, pp. 149, 242.
- 9 Hobbes, *Leviathan*, p. 89.
- 10 De burgeroorlog van 1642 tot 1649, die Charles I uiteindelijk op het schavot deed belanden.

LINKS EN DE OORLOG

OLAF MERK

Het boek *Regime change* van Christopher Hitchens werpt licht op de argumenten voor de oorlog in Irak, waarvan het humanitaire argument een van de belangrijkste was. Traditioneel voelen verdedigers van een linkse buitenlandse politiek zich hier toe aangetrokken. Des te prangender is daarom de vraag waarom een groot deel van 'Europees links' zo fel tegen de oorlog in Irak gekant was.

De oorlog in Irak is voorbij. Voor sommigen heeft deze oorlog de tegenstellingen tussen de Verenigde Staten en Europa manifest gemaakt. Amerikanen komen van Mars, Europeanen van Venus, heet het dan. Ook wel het Hobbesiaanse wereldbeeld tegenover dat van Kant: de oorlog van allen tegen allen of het ideaal van een internationale wereldregering.¹ Zoals Timothy Garton Ash terecht heeft betoogd, werkt het poneren van een dergelijke tegenstelling niet verhelderend. De Europeanen waren zelf ook verdeeld, niet alleen langs de lijnen van het nieuwe en oude Europa. De nieuwe scheidslijn was er een die we, door alle discussies over de derde weg en paarse politiek, al bijna waren vergeten: die tussen rechts en links. In heel West-Europa verenigde links zich achter een min of meer expliciet uitgesproken weerzin tegen de oorlog in Irak, overigens opgezweept door de rechtse Chirac. Hoewel Tony Blair een van de uitgesproken voorstanders van de oorlog was, werd hem dit door zijn partijgenoten niet in dank afgenomen. Hij had de steun van de Conservatieven nodig om een parlementaire meerderheid te verwerven. Ook in Nederland waren de linkse partijen tegen een oorlog in Irak. De oorlog in Irak werd zelfs struikelblok voor regeringsdeelname van de PvdA. Niet alleen de PvdA, maar ook de andere linkse partijen in West-Europa zijn eigenlijk de morele verliezers van de oorlog in Irak.

Dit wordt duidelijk bij lezing van het nieuwe boek van Christopher Hitchens, getiteld *Regime change*.² Dit boekje bevat artikelen die in de aanloop naar en tijdens de oorlog in Irak zijn geschreven. Deze artikelen zijn van datum voorzien, zodat duidelijk wordt op welke actualiteit Hitchens inspeelt – of desgewenst, van welke vooruitziendheid hij beschuldigd kan worden. Maar veel meer dan een tijdsdocument is het een briljante ontrafeling van argumenten en pseudo-argumenten. Eenieder die hartgrondig tegen de oorlog in Irak was, wordt uitgedaagd dit boekje te lezen. Voor degenen die de tijd daartoe ontbreekt, worden hier de hoofdlijnen uit zijn boek weergegeven.

Christopher Hitchens is mede bekend geworden door zijn *The Trial of Henry Kissinger*³, waarin hij Kissinger beschuldigt van volkerenmoord, schending van mensenrechten en het plegen van misdaden tegen de menselijkheid. Niet iemand dus die Amerikaans militair geweld goedpraat of verheerlijkt. Toch is zijn *Regime change* een onomwonden pleidooi voor een oorlog in Irak. Dat is minder paradoxaal dan het lijkt. Zijn redeneringen zijn namelijk consistent. Dit kan het best worden geïllustreerd aan de hand van de argumentatie tegen de oorlog in Irak. Daarin zijn drie bezwaren (olie, unilateralisme en *collateral damage*) vaak gebruikt. Het is de vraag hoe gegrond die bezwaren zijn.

OLIE

Te beginnen met olie. Dikwijls is het afgelopen jaar opgemerkt dat de oorlog in Irak eigenlijk maar om één ding was te doen: controle over olie. Dit is niet de officiële lezing. Die ging ervan uit dat er drie belangrijke redenen waren om het regime van Saddam Hussein ten val te brengen. Ten eerste de genocide en flagrante schendingen van mensenrechten. Ten tweede de mogelijkheid dat Hus-

sein massavernietigingswapens zou verwerven. En ten derde de betrokkenheid van de Irakese geheime dienst in de internationale onderwereld van terrorisme.

Alleen al de genocide zou voldoende reden kunnen zijn voor een oorlog. Er zijn natuurlijk andere gruwelijke dictaturen, maar het is moeilijk Saddams hedendaagse gelijke te vinden. Naast het martelen en vermoorden van politieke mee- en tegenstanders, heeft hij hele bevolkingsgroepen proberen uit te moorden en twee oorlogen tegen buurlanden gevoerd. Hooguit Kim Jong-Il van Noord-Korea komt in de buurt van die wreedheid. Dat hij niet zo hard kan worden aangepakt als Saddam komt omdat Kim al nucleaire wapens heeft. Datgene wat *regime change* dus moest voorkomen: dat een gevaarlijke dictator beschikking kreeg over nucleaire wapens. Een dictator bovendien die terroristen opving en opdracht gaf het Westen te destabiliseren, aldus Hitchens.

En wat betreft de olie? Ja, natuurlijk ging de oorlog ook om de controle over olie. Niet in de laatste plaats omdat de Verenigde Staten hun afhankelijkheid van het oerconservatieve Saudi-Arabië wilde verminderen, dat bovendien een broeinest van Al-Qaeda-terroristen bleek. Maar wat is daar eigenlijk mis mee? Vinden we het een comfortabele gedachte als onze belangrijkste energiebron grotendeels in handen is van een brute dictator, of van een aartsreactionaire clan die ons haat en veracht?

Michael Ignatieff heeft erop gewezen dat de moderne imperialistische ethiek hypocriet is: ze streeft ernaar overall de mensenrechten te verdedigen, maar kan dat slechts op een paar plaatsen waarmaken. Als de Verenigde Staten consistent waren, zouden ze troepen moeten sturen naar elke falende of gefaalde staat waar bevolkingen worden bedreigd met genocide. Volgens Ignatieff zou dit zowel tevergeefs als dom zijn. Een succesvolle politiek doet er verstandig aan om morele principes te beperken tot een paar strategische zones van vitaal belang en wel zo dat de risico's de kosten niet overstijgen.⁴ Er zijn redenen om aan te nemen dat Irak zo'n strategische zone is, al is alleen maar vanwege de energietoevoer.

Recente onthullingen lijken in het bijzonder de nucleaire dreiging te nuanceren. Daarover een kanttekening. Vooralsnog is niet duidelijk dat Bush en Blair welbewust volk en volksvertegenwoordiging hebben misleid. Wanneer dit wel het geval zou zijn geweest, is dat natuurlijk

niet goed te praten. Maar het zou ook kunnen betekenen dat zij in feite de humanitaire argumentatie nog zwaarder hebben laten wegen dan we al dachten.⁵

UNILATERALISME

Het tweede bezwaar dat voortdurend werd gebruikt was unilateralisme, of beter gezegd, het ontbreken van overeenstemming in de VN-Veiligheidsraad. Unilateralisme was geen enkel probleem toen Clinton Irak bombardeerde of toen de NAVO insprong in Kosovo. Terecht wordt door Hitchens opgemerkt dat Irak al twaalf jaar de resoluties van de VN-Veiligheidsraad negeerde en dat interventie een einde zou maken aan Iraks unilateralisme. Vergeten werd dat de VN-resolutie over Irak die in 2002 werd aangenomen ingrijpen al mogelijk maakte, zodat een tweede resolutie (die Frankrijk blokkeerde) strikt gesproken niet nodig was. Hitchens voert dit argument verder door zich af te vragen of het eigenlijk niet Frankrijk is die unilateralistisch handelde, ook al omdat het in die zelfde tijd eigenstandig militair ingreep in Ivoorkust.

Maar er is een fundamentelel verweer, zo geeft Hitchens aan. De critici van het vermeende unilaterale karakter van de oorlog in Irak hebben namelijk op geen enkele manier eraan bijgedragen dat de oorlog multilateraler werd. Hadden zij simpelweg het Amerikaanse voorstel gesteund, dan was dit niet meer unilateralistisch geweest. Europees links heeft daarmee de verdenking van schijnheiligheid op zich geladen: smeken om draagvlak zonder dat zelf te willen bieden.

COLLATERAL DAMAGE

En dan het derde begrip dat vaak terugkwam in de betogen van links: *collateral damage*. Dat wil zeggen, de burgerslachtoffers die in een oorlog vallen. Alhoewel dit een terechte zorg was, kwam het wel voort uit een onderschatting van of onbekendheid met de militaire capaciteit van de Amerikanen, zo merkt Hitchens op. De mogelijkheden om zeer precieze doelen te raken zonder burgerslachtoffers te maken, was al in Kosovo gebleken. Wat inmiddels bekend is over de oorlog in Irak, onderstreept het beeld dat in de huidige oorlogsvoering de *collateral damage* tot een minimum kan worden beperkt. Dit is natuurlijk moeilijk wanneer burgers door de machthebbers als menselijk schild worden gebruikt. Dit roept wel de vraag op of het feit dat

burgers als menselijk schild kunnen worden gebruikt voldoende reden is om een situatie te handhaven die machthebbers in de gelegenheid houdt ze als menselijk schild te gebruiken en ze op andere manieren als instrument van hun machtswellust aan te wenden.

EEN LINKS PLEIDOOI VOOR DE OORLOG

Het beeld dat uit deze gesublimeerde weergave van Hitchens' boek verrijst is interessant. Als Clausewitz gelijk heeft en oorlog inderdaad de voortzetting van politiek met andere middelen is, dan heeft links zich bij deze oorlog nauwelijks bekommerd om politieke doelen. Met name de zorg om burgerslachtoffers en het vermeende gebrek aan internationaal draagvlak waren favoriete bezwaren. Dat er desondanks zeer goede politieke redenen zouden kunnen zijn, werd onderbelicht. Als er al een reden werd genoemd, dan was dit controle over olie – uitgesproken met een heel vies gezicht.

Ongetwijfeld zal een deel van de motivatie van de regering Bush bestaan uit eigenbelang, al is het alleen maar grotere veiligheid. Maar deels is de oorlog tegen Irak ook ingegeven door idealistische motieven: een einde aan onderdrukking en marteling, grotere vrijheid en het bevorderen van democratie. Het cynisme waarmee links dit heeft begroet berust op een fundamentele misvatting van het buitenlandse beleid van de regering Bush. In plaats van conservatief en machtsrealistisch is dat met name idealistisch en interventiegericht.⁶ Bush is meer Wilson dan Clinton. De regering Bush zag Irak daarbij in een breder kader: de voorbeeldwerking zou ook andere landen in de regio aanzetten tot meer respect voor mensenrechten en meer democratische bevoegdheden. En zelfs al zou Bush dat niet hebben beoogd – en de idealen slechts hebben gebruikt als retoriek – dan nog heeft omverwerping van het regime van Saddam Hussein wel die idealen dichterbij gebracht.

In het verleden had de linkse buitenlandse politiek in Europa, maar zeker ook in Nederland, een ontegenzeggelijk idealistisch karakter: internationale solidariteit, scherp optreden tegen dictaturen en respect voor mensenrechten stonden hoog in het vaandel. Het was helemaal mooi als Amerika zich eens een keer niet isolationistisch opstelde maar meehielp in de strijd tegen onmenselijke behandeling. Het is opvallend dat links geen steun geeft

aan een politiek die zo'n sterke overlap vertoont met haar eigen idealen. Het was links die in de jaren tachtig heeft gewezen op het lot van de Koerden. Waarom geen steun gegeven aan een operatie die blijvend iets voor deze Koerden zou kunnen betekenen?

Dit geldt overigens niet alleen voor linkse organisaties. Amnesty International doet alom gerespecteerd werk ter verbetering van de mensenrechtensituatie, maar in sommige landen is het in feite machteloos. Irak is een van de ergste voorbeelden van zo'n land. Hoe is het te verklaren dat het niet al veel eerder heeft aangedrongen op een humanitaire interventie in Irak, sterker nog, hoe is het te verklaren dat bij Amnesty juist door dreiging van een oorlog in Irak de vraag opkwam of het zich niet tegen oorlog zou moeten uitspreken? Wat opvalt is de combinatie van idealistische bevoegenheid en de voorzichtigheid om deze in de praktijk te brengen wanneer de unieke mogelijkheid zich voordoet.

Het plaatst ons voor een raadsel. Waarom was links nu eigenlijk tegen de oorlog? Een cynicus kan beweren dat het alles te maken heeft met vorm, niet met inhoud. Menno ter Braak heeft eens een stuk geschreven getiteld 'Redenen waarom ik Amerika afwijs'. Het lijkt erop dat Amerika de belangrijkste reden was waarom links de oorlog afwees. Meer in het bijzonder het Amerika zoals dat wordt gepersonifieerd door George W. Bush, of misschien nog wel meer door Donald Rumsfeld: de oppervlakkige, schreeuwerige *male chauvinist pig* die we liever niet op vakantie tegenkomen. De oorlog heeft niet tot anti-Amerikanisme geleid; het anti-Amerikanisme heeft ertoe geleid dat links niets voor een oorlog voelde. Het omgekeerde is ook waar: de mate waarin rechts meeding in het ethisch interventieisme van de regering Bush kwam waarschijnlijk minder voort uit idealisme dan uit het spiegelbeeld van het linkse sentiment: pro-Amerikanisme. Links was misschien wel tegen de oorlog uit aversie tegen de meegaandheid van Europees rechts.

Hoe begrijpelijk en menselijk dit allemaal ook is, het blijft moeilijk te bevatten dat links haar idealen zo gemakkelijk opzij zou laten zetten door kleingeestigheid. Hopelijk is er dan ook een betere verklaring voorhanden. Des te meer omdat er nog veel werk te doen is. Het proces van opbouw in Irak is begonnen. Onderzoeken geven aan dat de kans op het mislukken van *nation-building* groot is;⁷

de praktijk in Irak stemt momenteel ook nog niet echt vrolijk. Veel denkkraft, creativiteit en volharding is nodig om van een falende staat een werkende staat te maken. Daarbij is de steun en toewijding van rechts en links meer dan gewenst.

Drs. O.M. Merk is econoom te Den Haag.

NOTEN

- 1 Kagan, Robert, *Balans van de macht: de kloof tussen Amerika en Europa*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2003.
- 2 Hitchens, Christopher, *Regime change*, Penguin Books, Londen, 2003.
- 3 Hitchens, Christopher, *The Trial of Henry Kissinger*, Verso, Londen, 2001.
- 4 Iganatieff, Michael, *Empire Lite: Nation-building in Bosnia, Kosovo and Afghanistan*, Random House, Londen, 2003. Een soortgelijke uitspraak uit de mond van Blair: 'What amazes me is how many people are happy for Saddam to stay. They ask why we don't get rid of Mugabe, why not the Burmese lot. Yes, let's get rid of them all. I don't because I can't, but when you can, you should.' (in: Stothard, Peter, *30 Days. A Month at the Heart of Blair's War*, HarperCollins Londen, 2003).
- 5 En dan nog de referenties die aan de vader van de huidige president van de Verenigde Staten werden gemaakt. Wat die te betekenen hadden was niet helemaal duidelijk, maar de toonzetting was meewarig. Voorzover ze tot uitdrukking moesten brengen dat George W. Bush de oorlog tegen Irak wilde voeren om in opdracht van zijn vader recht te zetten deze verzuimd had, dan is dit incorrect. Bush sr. en de meerderheid van zijn toenmalige adviseurs lijken aanvankelijk geenszins gecharmeerd te zijn geweest van de oorlogsplannen van George W. Bush.
- 6 Mazarr, Michael J, 'George W. Bush, Idealist', *International Affairs*, 2003, nr. 3, pp. 503-522. Zie ook George F. Will, 'Bush: A Complicated Conservative?', *Wall Street Journal*, 24 juni 2003.
- 7 Pei, Minxin, 'Lessons of the Past', *From Victory to Success: Afterwar Policy in Iraq*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, pp. 52-55, 2003.

AUTEURSREGISTER 2003

Andriessen, Mathieu

Wat de overheid doet is niet altijd wel gedaan
34-41

Andriessen, Mathieu

Demonstranten voor vrede of wreedheid
46-47

Andriessen, Mathieu

Liberaal vooruitgangspessimisme
114-116

Beer, Pol de

Doen wij nog wat aan de woningnood?
158-160

Beers, Cees van

Een liberaal innovatiebeleid. Lessen uit Finland en Ierland
94-100

Bierens, Sabine

Werken aan waarden
101-105

Bolkestein, Frits

Europa, Amerika en het Midden Oosten
55-58

Bolkestein, Frits

De liberale grenzen van Europa
209-212

Breevaart, Hans van den

Zelfmoordterreur: uiting van persoonlijke frustraties
gelegitimeerd door fundamentalistische retoriek
15-21

Breevaart, Hans van den

Conservatieve veren geven liberalisme eigen kleur
183-188

Bult, Jeroen

Alleen Groot-Brittannië biedt Nederland houvast in
de nieuwe wereldorde
84-89

Buth, Geertjaap

De VVD en de Politiewet 1993
146-151

Dijkstra, Sanne

Topopleidingen in het masterprogramma (topmaster)
8-14

Dupuis, Heleen

Kosmopolitisch multiculturalisme
112-113

Dupuis, Heleen

Het einde van de solidariteit?
167-168

Ginkel, Henk van en Ad Leijten

Pleidooi voor een genuanceerde liberale benadering
van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB)
van de Europese Unie
65-70

Jansen, Hans

Fundamentalisme als marktverstoring en prijsopdrijving
48-54

Knoester-Doeve, Wim

Nederland kenniseconomie: een politiek-economi-
sche kritiek
131-137

Kreuger, Marco

Hobbes en Locke
228-232

Labohm, Hans

'Eurosclerose': het taaie ongerief
90-93

Labohm, Hans

Bizarre analyse van Dahrendorf
125-126

Labohm, Hans

Cancún: een uitkomst met alleen maar verliezers
189-194

Merk, Olaf

Een nieuwe financieringswijze voor de publieke
omroep
71-72

Merk, Olaf

Links en de oorlog
233-236

Olsthoorn, Peter en Maarten Rothman

Amerika is Franser dan het lijkt
79-83

Praag, Bernard van en Jan Lambooy

Het demografische probleem
221-227

Rosenthal, Uri

Het kiesstelsel is in handen van opiniepeilers en
media
77-78

Rosenthal, Uri

Drama's, intriges en blinde ambitie: wat (ex-)socialis-
ten vinden van de politiek
195-199

Rowaan, Ries

Conservatieve veren. De VVD en de toekomst van
het Nederlandse partijenlandschap
152-157

Sanders-ten Holte, Marieke

Culturele diversiteit als geraamte van het nieuwe
Europese verdrag
106-111

Schie, Patrick van

De wil van de kiezer
1-2

Schie, Patrick van

Invzet op liberale identiteit. Essay over het liberalisme
in overgangstijd voor de VVD-partijraad op 13
december 2003
175-182

Schijndel, Anton van

De positie van Nederland in Europa en de wereld
213-220

Smit, Peter

Ayaan Hirsi Ali en 'onze Maastrichtse kiezers'
28-33

Spits, Jerker

Tussen vrijheid en verantwoordelijkheid. Boekbespre-
king van Bart Jan Spruyt, Lof van het conservatisme
161-165

Swenker, Paula

Generatiebewust beleid
22-27

Teunissen, Paul

Welke kant op met het gemeenschappelijk buiten-
lands en veiligheidsbeleid van de Europese Unie?
59-64

Thoenes, Dick

Wetenschap, ratio en politiek
3-7

Tuyl, Sammy van

Naar een Europese grondwet? Het Nederlands
belang vergt een meer fundamentele aanpak
138-145

Tuyl, Sammy van

Europa: ratio of emotie?
203-204